

ме
1

10
—
13

ПСИХОЛОГИЯ

I'80

СЪДЪРЖАНИЕ

✓ 1. Ф. ГЕНОВ — Интелектуализацията на труда и вниманието	1
Обща и социална психология	
✓ 2. Д. ЙОРДАНОВ — Индивидуалният опит и елементарните психични функции	10
✓ 3. А. Т. ШИЛКОВ — Агресивната налаца на личността предпоставка за противобщественото поведение на непълнолетните	16
✓ 4. М. СТАНЕВА — Послебрази и ейдетизъм	23
✓ 5. Т. Н. СЧАСТНАЯ — Към въпроса за активността в съветската психология	31
Педагогическа и възрастова психология	
✓ 6. Р. РАДЕВ — Ролята на графическата нагледност при обучението по математика в I - III клас за развитие на мисленето	40
✓ 7. К. ЖЕЛЯЗКОВ — Върху едно изследване на образното мислене	49
Научен живот	
✓ 8. Х. СИЛГИДЖИЯН — Основни тенденции и перспективи в развитието на детската психология	55
✓ 9. *** — Декан на психологическите знания в помощ на практиката	60
✓ 10. Й. ПОПОВА — Психологическа подготовка на ръководни кадри	61

PSYCHOLOGY

Official journal of the Bulgarian Society of Psychology
Sofia, V. Levski Stadium

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

акад. С. Гановски — главен редактор
автор-кореспондент проф. Г. Пиръв — зам. главен редактор
д-р на псих. науки проф. Ф. Генов — отговорен секретар, ст. н. с. Ас. Петров,
ст. н. с. к. п. н. Тр. Трифонов, Хр. Костадинчев

Редакция: София, стадион „В. Левски“ 86-51, в. 477

Дадена за набор на 14. III. 1980 г.

Подписана за печат на 19. V. 1980 г

Печатница на БЗНС — София, пор. 182

Мед

ПСИХОЛОГИЯ

ОРГАН НА ДРУЖЕСТВОТО НА
ПСИХОЛОЗИТЕ В БЪЛГАРИЯ
КОЛЕКТИВЕН ЧЛЕН НА СНР

1 — 1980
ГОДИНА VIII

а 2134(80)

ИНТЕЛЕКТУАЛИЗАЦИЯТА НА ТРУДА И ВНИМАНИЕТО

ФИЛИП ГЕНОВ

Проблемът за рязкото повишаване на интелектуализацията на труда се превръща в едно от главните стратегически направления в дейността на партията и страната през следващите години. Той е непосредствено свързан със задачата за успешното внедряване на постиженията на научно-техническия прогрес. Само по този път може да се постигне значително увеличаване на обществената производителност на труда не с проценти, а неколкократно.

Интелектуализацията на труда е сложно социално явление. То е обект на изследване от много науки. От позициите на психологията за нас представлява интерес структурата на интелекта и неговата връзка с останалите компоненти на психиката. Освен това е необходимо да се познава структурата на техническия интелект, т. е. този човешки интелект, който е материализиран в оръдието на труда и технологическите проекти на трудовите процеси; а така също и на организационния интелект, който намира израз в съответните организационни структури и управленчески технологии. Несъмнено важно значение имат и психологическите аспекти на формиране, развитие и реализиране на определените видове интелект — особено на трудовия интелект като цяло и неговата ефективност.

Основното, което характеризира интелектуализацията на труда, е относителният дял и качеството на интелекта, вложен в дейността на изпълнителите, ръководителите, оръдието на труда, организационните структури и технологията на производствения или обслужващ процес и на тези в процеса на управлението.

При разглеждане проблема за интелектуализацията на труда следва да се отчита, че това е един непрекъснат процес. Той има начало, но няма край. Това е така, защото интелектуализацията на труда започва от появата на самия труд, но тя няма да спре и тогава, когато не само ще преобладава относителният дял на умствения труд, но и когато този труд ще бъде почти единствен. Ще се подобрява, ще се издига на все нови и нови висоти качеството на различните видове интелект, ще се усъвършенствува непрекъснато интелектуализацията на труда като цяло и във всичките ѝ компоненти.

Този подход при разглеждане на проблемите на интелектуализацията на труда дава възможност да се разбере отредената им мащабност в политиката на нашата партия. Това означава, че задачата за повишаване на интелектуализацията на труда не се отнася само до по-нататъшното намаляване на относителния дял на физическия или по-

точно на ръчния труд. Тя се отнася и до такива сфери, каквито са науката и образованието, финансите и управлението, медицинското обслужване и останалите сфери на литературния и духовния живот на обществото, в което преобладава преди всичко умственият труд. Следователно повишаването на интелектуализацията на труда е свързано с ново обогатяване на знанията и уменията на трудещите се във всички сфери на обществото. Тя е свързана с усвояване и прилагане в практиката на съвременните постижения на науката и техниката. Интелектуализацията като социален процес обхваща както дейността по формирането и развитието на способностите на социалистическата личност, така и в създаването на всички материални и организационни условия за тяхната изява. Ето защо на сегашния етап от общественото си развитие тя има определящо значение за по-нататъшното издигане ролята на субективния фактор за правилното разбиране същността и структурата на проблема за интелектуализацията на труда, а също така ролята на различните видове фактори за нейното повишаване. Поради това от съществено значение е да се разкрие нейната същност като психически феномен.

Интелектуализацията на човека е сложен, многообразен, многоструктурен и многостепенен психически феномен. Затова се налага да се установят особеностите на неговата структура за различните видове процеси и дейности, а също така да се изследват процесите на преустройството му в съответствие със съвременните изисквания. Формирането, развитието, преустройството на проявленето на интелекта е в най-тясна зависимост с останалите сфери на психиката. По своето съдържание и структура, по механизмите на стимулиране и проявление той се явява и съответна качествена определеност на личността. Ето защо проблемът за нейното усъвършенствуване, за многогодишното развитие на способностите е непосредствено свързан с по-нататъшната интелектуализация на труда. Тя ще доведе до качествени изменения в структурата на труда. Многократно ще се увеличи относителният дял на най-висококачествен, и то синтезиран ум в процеса на труда. Това се отнася до всички етапи на трудовия процес. Всичко това предявява високи изисквания не само към човешкия интелект, но и към останалата му психика. Ето защо изучаването на особеностите на отделните психически процеси и на проявленето на отделните свойства на психиката или на степента на развитие и реализация на качествата на личността на социалистическия труженик в съответствие със степента на интелектуализацията на труда е важна и актуална задача пред психологията.

С данните от изследванията, с теоретическите и научно-приложните разработки психологите подпомагат ускореното повишаване на интелектуализацията на труда. По такъв начин психологическата наука ще се превръща все повече и повече във важна реална сила за изпълнение на стратегическия девиз, издигнат от XI конгрес на БКП за повишаване ефективността и качеството на труда във всички отрасли на социално-икономическия живот на страната и за по-нататъшното развитие и усъвършенствуване на социалистическия тип личност.

От всички видове психологически феномени, които характеризират човешката психика, особено значение има вниманието. То се разглежда не като някаква отделна нейна страна, каквито са познавателните, емоционалните или волевите процеси, а като цялостна нейна опре-

деленост. Вниманието отразява насочеността, интензивността и устойчивостта на протичане на психическата дейност.¹

То е нейна качествена определеноност. Затова се използува като диагностически показател за степента на развитието на психиката. Така например данните от изследването на интензивността на вниманието на населението през 1970 година показва, че тя е един от показателите за психическото развитие и дееспособност на българския народ.²

Вниманието се тренира и развива успоредно с трениране и развитие на психиката на човека. То се формира и проявява както в подготовката, така и по време на извършване на дадена дейност и след нейното извършване, т. е. при оценката на резултата.³

Това не означава, че вниманието се развива само като следствие от развитието на психиката на човека. То може специално да се тренира и целенасочено възпитава. Целенасоченото развитие и възпитаване на вниманието допринася за повишаване ефективността на цялостната човешка дейност.

Спецификата на видовете дейности детерминира и спецификата на неговите особености. Затова вниманието се използва като диагностически показател за оценка на професионалната пригодност на човека за различни видове дейности.

Нещо повече, като обективен показател за степента на интензивност на психическата дейност на човека, то се използва и като диагностичен показател за оценка на степента на мобилизицационната му готовност пред даден вид дейност.⁴

В светлината на актуалните задачи, които трябва да решава нашият народ под ръководството на Българската комунистическа партия за рязкото повишаване на интелектуализацията на труда, особено значение придобива проблемът за връзката ѝ със степента на развитие на вниманието. За нас представлява особен интерес каква е зависимостта на интензивността на вниманието с някои от показателите, характеризиращи степента на интелектуализацията на труда на населението. Това са степента на образованост, местоживеещето и местоработата, видът отрасъл или подотрасъл, в който се работи, и социалното положение и професията. Изучаването на взаимовръзките между интензивността на вниманието на населението и тези условия, детерминиращи по същество формирането и проявленето на интелектуализацията на труда, има не само теоретическо, но и практическо значение.

За целта се проведе изследване с около 5000 трудещи се в страната, в това число от различни възрастови групи (от 18 до 60-годишна възраст). Интензивността на вниманието се изследва по разработения от нас коректурен тест.⁵ Всяко експериментирано лице трябва в течение на една минута да зачертва определени знаци от теста. Количество правилно зачеркнати знаци характеризира не само продуктивността на работата върху теста, но и интензивността на неговото внимание. Те-

¹ Добрыгин, Н. Ф., Основные вопросы психологии внимания в кн. „Психологическая наука в СССР“, АПН РСФСР, т. 1. М., 1959.

² Генов, Ф., Интензивност на вниманието на населението в НРБ от 3 до 60-годишна възраст, сп. Психология, бр. 1 1973.

³ Генов, Ф., Психологические особенности мобилизационной готовности, М., 1971.

⁴ Генов, Ф., Психологические особенности мобилизационной готовности, М., 1971.

⁵ Генов, Ф., Интензивность на вниманието на населението в НРБ от 3 до 60-годишна възраст, сп. Психология, бр. 1, 1973.

зи резултати след това се анализират в зависимост от други изследвани показатели на лицето.

В зависимост от степента на образованост на жените са определени три групи: с много ниска, с ниска и висока образованост. При мъжете е оформена и четвърта — с много висока степен на образованост.

Данните на табл. 1 потвърждават установената по-рано зависимост на интензивността на вниманието на населението от вида пол.⁶ Тя е по-висока сред жените, отколкото при мъжете.

Таблица 1

Интензивност на вниманието на населението в зависимост от степента на образованост (по количеството зачеркнати знаци за една минута)

Пол	Степен на образованост			
	МНОГО НИСКА	НИСКА	ВИСОКА	МНОГО ВИСОКА
Жени	47,4	56,8	62,8	
Мъже	43,8	52,6	56,6	61,1

Изследванията показват, че интензивността на вниманието е в зависимост от степента на образованост (табл. 1). С повишаване на образованитето както за жените, така и за мъжете, се увеличава количеството на зачеркнатите знаци на коректурния тест. Следователно с повишаване на образованитето на населението се наблюдава и повишаването на интензивността на неговото внимание. Съставеният от нас коректурен тест може да се използува като средство за установяване степента на образованост на различните социални групи. Това трябва да става поотделно не само за жените, но и за мъжете.

Степента на образованост отразява не само вида и степента на завършеното образование, но и вида и степента на професионалната квалификация. Нейното формиране и развитие е възможно върху основата на развитието на психиката на хората и особено на техния интелект. Интелектуалното развитие се осигурява не само чрез получаването на знания или чрез усвояване на умения, а преди всичко чрез самосъстоятелното преработване на полученната информация, вземане на решения и самата дейност за тяхното изпълнение. Във взаимодействието на человека с природната и социалната среда и предимно в дейността на тяхното целесъобразно изменение се оформя и развива най-добре човешкият интелект. В случая е важно да се отбележи, че данните потвърждават установената зависимост между степента на интелектуалното развитие на человека от степента на развитие интензивността на протичане на целокупната му психическа дейност. Следователно интелектуалната дееспособност е свързана с психическата дееспособност.

По-нататъшното интелектуализиране на човешкия труд изисква и в същото време съдействува за по-нататъшното развитие на психическата дейност на человека.

Степента на образованост не е еднаква за живеещите в селата, градовете и столицата. Затова не е еднаква и степента на интензивността на тяхното внимание.

⁶ Генов, Ф., Програмиране развитието на личността в НРБ, сб. Изгражданена развитото социалистическо общество и формиране на личността. С., Партиздат. 1976.

Изследването се проведе като част от пълното изследване в страната през 1976/1977 г. от колектив към БАН за установяване на трудовите ресурси на страната. Авторът е участвувал като отговорник за изследване на психическите показатели.

Данните от новото изследване потвърдиха установената по-разно закономерност, че тя е най-висока у живеещите в столицата, по-слаба у тези в градовете и най-ниска за живеещите в селата (табл. 2).

Таблица 2

*Интензивност на вниманието на населението в зависимост от местоживеещето
(по количеството зачеркнати знаци за една минута)*

Пол	Села	Градове	Окръжни центрове	Столица
Жени	47,6	53,1	58,3	58,3
Мъже	46,7	54,0	56,5	57,2

Тези данни показват още, че причините за реализацията в интензивността на вниманието на населението по местоживеещие следва да се търси както в степента на неговата образованост, така и в степента на интелектуализацията на труда. В селата относителният дял на хората с незавършено основно и с основно образование, общо взето, е по-малък от този в градовете и особено в столицата. Освен това относителният дял на ръчния труд е също така по-голям в селата, отколкото в градовете. Това се отнася и до средата на техния бит. Затова изискванията на сегашната степен на интелектуализация на труда в селата към психиката на населението е по-малка от изискванията към психиката на живеещите в градовете и особено в столицата (табл. 2).

Тясната зависимост на интензивността на вниманието от интелектуализацията на труда се потвърждава и от другите данни от изследването (табл. 3). Тези различия могат да се обяснят единствено с раз-

Таблица 3

Интензивност на вниманието на населението в зависимост от социалното положение (по количеството зачеркнати знаци за една минута)

Пол	Селяни	Работници	Служещи
Жени	40,8	53,8	63,4
Мъже	41,2	53,8	59,5

личията в съдържанието на преобладаващия вид труд за изследваните социални групи.

Независимо от многото модерна техника, която все повече се използва в селското стопанство, все още относителният дял на простия труд, упражняван от селяните, е по-голям отколкото при работниците. Шо се отнася до служещите, то при тях е налице предимно интелектуален труд.

Различията в съдържанието и формите на труда на селяните, работниците и служещите са показатели и за различията в степента на неговата интелектуализация. Естествено е тя да е на най-висока степен у служителите, след това у работниците и в най-малка за селяните. Това отчетливо се вижда при сравняване на данните за интензивността на тяхното внимание. Тя отразява степента на протичане на психическите процеси, а те са най-бързи при дейностите, които изискват и най-го-

⁷ Генов, Ф. Интензивност на вниманието на населението в НРБ, сп. Психология, бр. 1, 1973.

ляма интелектуална активност. Такива дейности има много повече при служещите, отколкото при работниците и селяните. Затова интензивността на тяхното внимание е и най-голяма.

Работниците имат по-интензивно внимание, отколкото селяните. Това различие може да се обясни не само с по-голямата интензивност на трудовия процес и по-голямата динамика на техния бит, но преди всичко и с по-голямото участие на интелекта в непосредствената им практическа дейност. Тези данни ярко свидетелствуват, че сегашният процес на интелектуализацията на труда изисква и повишаването на интензивността на психическата дейност на хората. Затова, от една страна, тя може да се оценява по степента на интензивност на тяхното внимание, а от друга — самата интелектуализация на труда е непосредствено условие за нейното повишаване.

Степента на интелектуализацията на труда на селяните, работниците и служещите по същество разкрива и различията, които все още съществуват между умствения и физическия труд. Затова интензивността на вниманието може да се използва не само като диагностичен показател за оценка на степента на интелектуализацията на труда на дадена социална група, но и за степента на различията, които съществуват между умствения и физическия труд.

Този извод се потвърждава и от данните на изследването, които характеризират особеностите на интензивността на вниманието на трудещите се, работещи в различните видове отрасли (табл. 4).

Таблица 4

Интензивност на вниманието на населението в зависимост от отрасъла, в който работи (количество зачертнати знаци за една минута)

Вид отрасъл	Пол	
	Мъже	Жени
Здравеопазване и социални грижи	59,5	62,6
Наука и просвета	64,5	61,0
Финанси и управление	59,0	59,0
Търговия и снабдяване	56,8	56,2
Транспорт и съобщения	56,3	55,0
Промишленост	55,1	54,5
Строителство	63,8	53,4
Селско и горско стопанство	44,5	43,2

В зависимост от получените резултати на коректурния тест, участниците от изследването от различните отрасли могат да се разделят на три основни групи:

Към първата се причисляват тези, които работят в сферата на: науката и просветата, здравеопазването и социалните грижи, финансите и управлението. При тях количеството на зачертнатите знаци на коректурния тест за една минута е в границите от 59 до 64,5 за жените и от 59,6 до 62,6 за мъжете. Към първата група на жените могат да се причислят и тези, работещи в строителството (63,8).

Към втората група се причисляват работещите в отрасъла на търговията и снабдяването, транспорта и съобщенията, промишлеността, строителството. Те се движат в рамките на 53,4 до 59,2 — една минута за мъжете и от 55,1 до 56,8 за жените.

Към третата група се отнасят работещите в селското и горското стопанство (44,5 знаци за жените и 43,2 за мъжете).

Как да се обясни това съществено различие между интензивността на вниманието на труда? Отговорът трябва да се търси в спецификата на извършваната от тях трудова дейност. Колкото относителният дял на умствения труд в нея е по-голям, толкова по-големи са изискванията към интензивността на психическата дейност на човека. Внимателният анализ на спецификата на труда на работещите към разглежданите основни видове отрасли показва, че не само относителният дял на умствения труд е най-висок, но и най-високи изисквания се предявяват към интензивността и качеството на творческата мисловна дейност на човека като цяло в такива отрасли като: здравеопазване и социални грижи; наука и просвета; финанси и управление. Сравнително по-малки са тези изисквания към работещите в другите отрасли и особено на тези от горското и селското стопанство. Различията в интензивността на вниманието у принадлежащите към различните видове отрасли отново потвърждават, че има пряка зависимост на неговата интензивност със степента на интелектуализация на труда. Следователно вниманието, като цялостна страна на психическата дейност на човека и характеризираща степента на нейната насоченост и интензивност, се детерминира от степента на интелектуализацията на неговата основна трудова дейност, т. е. от интелектуализацията на труда в отрасъла, в който работи.

По такъв начин интензивността на вниманието може да се разглежда и като един от диагностическите показатели за оценката на степента на интелектуализацията на труда в отделните отрасли на обществото.

Интензивността на вниманието зависи не само от отрасъла, в който се работи, но и в рамките на един и същ отрасъл от спецификата на труда в отделните подотрасли. Нека разгледаме в рамките на отрасъла промишленост как отделните видове промишленост влияят върху интензивността и устойчивостта на вниманието на отделните труженици (табл. 5).

Данните сочат, че от мъжете най-високи показатели на коректурния тест имат (а това означава, че имат и най-висока степен на интензивност на вниманието) работниците от сферата на енергетиката, металургията, машиностроенето и други от тежката промишленост — 56,5 знаци; след тях са работниците от химическата, стъкларската и кожарската индустрия — 56,3; после от текстилната и шивашката — 53,1; от хранително-вкусовата — 49,8; промишлеността за строителни материали и дърводобива — 49,1. Най-висока степен на развитие на интензивността на вниманието има сред работниците в енергетиката, металургията, машиностроенето и химическата промишленост. Това означава, че при тях се изисква най-голямо участие и напрягане на умствените способности. В подотрасъла на промишлеността — дърводобив и строителни материали, а така също и в хранително-вкусовата промишленост интелектуализацията на труда е по-малка, затова и интензивността на вниманието е по-ниска.

Подобно е положението и при жените — работнички и служителки в сферата на различните отрасли на промишлеността. При тях най-висока е интензивността на вниманието в сферата на химическата, стъкларската и кожарската индустрия — 58,1; после в енергетиката, металургията и машиностроенето — 58,0, на по-ниска степен са в хранител-

по-вкусовата — 52,6; текстилната и шивашката — 52,4 и накрая на тези от дърводобива и строителните материали — 51,8.

Таблица 5

Интензивност на вниманието на населението в зависимост от вида промишленост, в който работи (по количеството зачеркнати знаци за една минута)

Вид промишленост	Жени	Мъже
Енергийна, металургия, машиностроене и други от тежката промишленост	58,0	56,5
Химическа, стъкларска, кожарска	58,1	56,3
Текстилна и шивашка	52,4	53,1
Хранително-вкусова	52,6	49,8
Строителни материали и дърводобив	51,8	49,1

Следователно от степента на интелектуализацията на труда в даден вид промишленост се определя и степента на интензивността на вниманието на нейните работници и служители.

За нас представлява интерес как в рамките на всички видове промишлености отделните професии се отразяват върху развитието на психиката и преди всичко върху интензивността на вниманието на работниците и служителите (табл. 6).

Таблица 6

Интензивност на вниманието на населението в зависимост от вида професия (количеството зачеркнати знаци за една минута)

Вид професия	Жени	Мъже
Инженери и икономисти	65,3	61,7
Лаборанти и техници	64,8	61,1
Научни работници и учители	64,2	59,8
Апаратчици	56,5	56,3
Бригадири и настройчици	58,8	56,1
Домакини и търговски работници	59,8	52,6
Кроячи	53,4	50,0
Товарачи	53,4	48,2
Каменари и зидари	44,5	41,3

Данните от изследването показват, че сред мъжете в зависимост от професията, която упражняват, интензивността на вниманието е най-висока сред инженерите и икономистите — 61,7; след това при лаборантите и техници — 61,1; по-сле сред научните работници и учителите — 59,8; това е първата група. След нея следва втора група, която има сравнително неголеми различия в интензивността на вниманието. Това са апаратчиците — 56,3; бригадирите — настройчици и др. — 56,1; по-сле е третата група — домакини и търговски работници — 52,6; кроячи — 50,0; товарачи — 48,2 и накрая е четвъртата група — каменари и зидари — 41,3.

Получените данни и направените групировки характеризират до голяма степен изискването за отделните професии към психиката на человека. Те са показатели и за степента на интелектуализация на вида труд в тази професия.

Подобно е положението и с интензивността на вниманието при жените в зависимост от професията, които упражняват. Тя е най-висока у

инженер-икономистките — 65,3; после у лаборантките и техничките — 64,8; у научните работници и учителките — 64,2. Тази е първата група. Тя съвпада с групата на мъжете, определена от интензивността на вниманието в зависимост от вида професия. Във втора група се нареджат работничките и служителките, които изпълняват длъжности на домакини и търговски работници — 59,8; после у бригадирките и настройчиците — 58,8, у апаратчиците — 56,5. След тях е третата група, в която се включват кроичите и товарачите — по 53,4 и накрая и при тях е четвъртата група, в която участват каменари, зидари и др. — 44,5.

Данните от изследването показват, че интензивността на вниманието на работниците и служителите е в най-ясна зависимост от вида професия.

Разкриването на зависимости между интензивността на вниманието и такава характеристика на човека, като степента на неговата образованост, вида професия, която упражнява, вида отрасъл, в който работи, неговото местоживеене и други, несъмнено обогатява теорията за вниманието като един от най-значимите психически феномени.

Това дава възможност и за още по-широко използване на вниманието като диагностичен показател за установяване както на различните степени на интелектуализацията, така и на различните степени на нейното проявление в отделните видове труд, в отделните отрасли, професии и други видове дейности и по местоживеене.

INTELLECTUALIZATION OF LABOUR AND ATTENTION

Ph. Genov

On the basis of empirical data from the study of attention intensity of the population in the People's Republic of Bulgaria its dependence on the intellectualization level of labour and education has been revealed. The paper shows that intensity of attention is greater with people of better education. It is greatest in clerks, lower in workers and lowest in farmers. Promptness of reactions is quickest in workers employed in those branches or practices in which intellectualization of labour is greater, such as, science and education, health and public care services, finances and management, etc., and lowest in those employed in building, farming and forestry.

ОБЩА И СОЦИАЛНА ПСИХОЛОГИЯ

ИНДИВИДУАЛНИЯТ ОПИТ И ЕЛЕМЕНТАРНИТЕ ПСИХИЧНИ ФУНКЦИИ

ДИМО ЙОРДАНОВ

Психичното развитие на човека и на висшите животни е характерирано с това, че е осигурено от определени биологични предпоставки, които са се затвърдили в хилядолетната история на видовете. Това положение е известно в психологическата наука като „закон на Дженинкс“, съгласно който формите и способите на поведение на индивидите „представляват система, обусловена от органите и организацията на животното“. Солучила илюстрация на това положение са специфичните за животните и хората познавателни и психомоторни възможности. За тях са характерни две неща: първо, това че те са осигурени от специфичната за вида генетична информация и второ, че тяхното реализиране е основно условие за формирането на индивидуалния опит.

Както е известно, една от първичните познавателни способности на човека и на висшите животни да отразяват отделните свойства на предметите и явленията е осигурена от такава психична функция, каквато е усещането. Много отдавна е установено какво представлява то като психичен процес. Но неговата същност като психична функция, осигурена на индивида посредством апарат на биологичната наследственост, едва в последно време стана обект на специално изучаване. Първостепенно значение има фактът, че в самата генетична информация е заложена възможността за познавателна дейност на индивида на равнището на отделните свойства на заобикалящата го среда. За постигане на по-голямая яснота ще се възползвам от кратка аналогия.

Човекът и кучето, например, са единакво осигурени с такава психична функция, каквато е обонянието. Тази познавателна способност за диференциране на дразнителите по тяхната специфична миризма като възможност „е дадена“ на индивида генетично. Но именно като реална психична способност тя винаги е резултат от активното му взаимодействие със заобикалящите го предмети и явления, т. е. от биологичната дейност на индивида и от нормалната работа на кората на главния мозък. Следователно психичната функция „обонятелно усещане“ биологично е осигурена на индивида и поради това тя е „елементарна“ (съгласно терминологията на Л. С. Виготски).

В характеристиката на елементарната психична функция особено внимание заслужава видовата ѝ специализация. Благодарение на това индивидите показват различни възможности за първична ориентация, уравновесяване и адаптация. Нека се върнем към споменатата вече обонятелна способност. Макар че и у човека, и у кучето тази елементарна психична функция наследствено е заложена чрез определена биологична структура, специализирана биологична дейност е създала огромно разлике във възможностите им за ориентиране в околната среда. Обстоятелството, че

сложното поведение на животното се разгръща само в рамките на биологичната дейност, води до това, че обонятелните дразнители са придобили за него „биологичен смисъл“ (А. Н. Леонтиев). Най-важният факт, характеризиращ биологичната осигуреност на разглежданата елементарна психична функция, се състои в това, че обонятелните смислови връзки са много динамични и разнообразни. „Биологическият смисъл на един или други въздействия, пише А. Н. Леонтиев, не е постоянен за животното, а обратно, изменя се и се развива в процеса на неговата дейност в зависимост от обективните връзки на съответните свойства на средата“.¹

На нас ни е добре известна огромната разлика между обонятелните възможности на человека и тези на животните. Независимо от това, че се отнася за една и съща елементарна психична функция, неоспорим факт е различието в степента на ориентиране и уравновесяване на индивида в заобикалящата го природна среда. И това различие в същност свидетствува за качественото своеобразие на обонятелните способности на животните и хората, идващи на първо място от видовите характеристики на разглежданата елементарна психична функция.

Подобен анализ би могъл да бъде предложен и за зрителните, и за слуховите познавателни способности на животните и хората. И в този случай биологичната определеност на елементарните психични функции е съвсем очевидна. Възможностите на человека да различава предметите и техните свойства в тъмнината са никакко малки в сравнение с тези на някои животни. Но и тук пак се срещаме с придобилите биологичен смисъл определени външни дразнители.

В сложното поведение на човека, заедно с биологичния смисъл, предметите и явленията от заобикалящата среда имат и социален смисъл. „Гладът, пише К. Маркс, е глад, който се утолява с варено месо, консумирано с помощта на ножа и вилицата, това е друг глад в сравнение с ония, при който с ръце, нокти и зъби се погълъща суворо месо.“

Познавателните възможности на индивидите се реализират от елементарни психични функции и от по-висок ранг. Това са представите. Особеното в случая се състои в това, че сложното поведение на животното и человека е осигурено с психична способност за ориентиране в околната среда посредством следите от условните връзки. В същност върху тази основа се изграждат качествено нов тип елементарни психични функции в сравнение с непосредственото въздействие на предметите и явленията.

Оказва се, че животното е осигурено с познавателна възможност да търси храната си по представите за ония предмети, които са придобили за него биологичен смисъл. Без такава психическа функция животното ще загине, ако, разбира се, за него някой друг не полага грижи. В действителност поведението на висшите животни и на хората затова е сложно, защото се гради върху основата на елементарни психични функции, които осигуряват вече известна опосредствананост на познавателната им дейност.

Много ясно е изразена видовата осигуреност на познавателните способности на индивидите и по отношение на възможността за закрепване и възпроизвеждане на придобитите впечатления от заобикалящата ги среда. Такава е общата за животните и хората елементарна психична функция, която в психологията е прието да се нарича памет.

¹ А. Н. Леонтиев. Проблеми на развитието на психиката, С. 1974, стр. 215

Това, което характеризира типично паметта като елементарна психична функция, се състои в обстоятелството, че тя е акумулиран индивидуален опит и заедно с другите елементарни психични функции осигурява жизнено важното за индивида учене.

За психологията на учебната дейност важно значение има разкриването същността на сложния процес на натрупване на индивидуалния опит от висшите животни и човека. Сравнителната психология изобилства с факти, които показват, че така нареченото „приспособяване“ на индивидите към околната среда е резултат от ученето. Тук се налага известно уточняване. Известно е, че понятието „учене“ беше въведено в психологията на учебната дейност от представителите на крайния бихевиоризъм, виждащи, по думите на Л. С. Виготски, в него само предварително изработените навици.

Би било неправилно, разбира се, да се изключат навиците от обсега на ученето, но и свеждането му само до тях е също лишено от основание. Това, което заслужава по-специално внимание, се отнася до следното.

Познавателната дейност на висшите животни, ориентирането им в биологично-значимите ситуации и овладяването на определени операции са осигурени от генетично зададените елементарни психични функции. Тяхното реализиране върху основата на „пробите, грешките и случайния успех“ води постепенно и сигурно до ученето на индивида. Крайно необходимото за живота на биологичните видове приспособяване, за което вече стана дума, е резултат от адекватното психично отражение на равнището на елементарните психични функции и от строежа на специфичната биологична дейност, осъществявана чрез пробите и грешките. Следователно научаването като единствена възможност на висшите животни за приспособяване, представлява продукт от реализацията на елементарните психични функции и самоориентацията в определената природна среда.

Многообразието на приспособителните възможности позволява да се отделят няколко равнища на ученето, общи за хората и висшите животни: сензорно перцептивно и обобщено. Терминологичната прецизност на посочените равнища подлежи на допълнително уточняване и затова не следва да се приема за окончателна. Те се различават от стадиите на психичното развитие главно по това, че разкриват придобитите в индивидуалното съществуване способи за ориентиране и приспособяване.

Сензорното учене е типично с това, че е осигурено от генетично зададената способност на животното да се ориентира в многообразието на сигналите, които разкриват характерни свойства на храната, опасността или други признания.

Но условията на природната среда по правило са далеч по-сложни от приспособителните възможности на сензорното учене на индивидите. Биологичното съществуване на висшите животни е свързано с адекватна дейност, чийто предмет са не само отделните свойства, а цялостните предмети и явления като комплексни външни дразнители. Усложняването на биологичната дейност на животните води по необходимост и до повишаване равнището на научаването им. Именно това научаване, което е свързано с по-висша генетично дадена способност за отразяване и ориентиране, може да се нарече перцептивно учене.

Една от характерните особености на това равнище на учене е неговата цялостност. Тя осигурява на висшите животни и на човека възможност за комплексно ориентиране в съществуващата околната среда. Но цялостният характер на перцептивното учене съвсем не произлиза от

вродени актове на „категоризация“ в смисъла на Дж. Брунер, а от структурата на възприемания обект. В същност равнището на перцептивно учене у човека и висшите животни се достига само благодарение на органическия синтез на възприятието с практическата дейност на субекта. Върху тази основа се осигурява, от една страна, формирането на перцептивните образи, а от друга, усвояването на съответните спосobi на дейността. За да се очертае още по-ясно съдържанието на перцептивното учене в индивидуалното поведение, ще се спра още малко на посочените страни.

Както беше изтъкнато, перцептивното учене, взето като относително самостоятелно формиране на сетивните образи, е психически продукт от диалектическото единство на непосредствено дадената на индивидите елементарна психична функция за възприемане на цялостни предмети и отразителната дейност на мозъка.

Възникването на цялостни сетивни образи, като първа страна на перцептивното учене, се осъществява чрез три познавателни акта: диференциация, ориентация, избор.

Първият показвател за наличие на перцептивно учене е диференциацията на предметите. В рамките на единствената за висшите животни биологична дейност този познавателен акт се реализира като психическа способност за различаване на храната от другите обекти, на опасността от привичните ситуации, и накрая на половата принадлежност на себеподобните. В процеса на перцептивната дейност с предметите животното се научава да отделя тия от тях, които имат за него биологичен смисъл.

Вторият познавателен акт възпроизвеждането на перцептивното учене е ориентацията. Тя се изразява в способността на индивида да установи специфичната характеристика на предметите и явленията или на ситуацията, свързани непосредствено с биологичната дейност. Предпочитанието на необходимия обект (храна, удобно укритие, оптимален маршрут и т. н.) или подходящата обстановка не е безусловно рефлекторна реакция, а сложна система от първосигнални връзки. В действителност пълното и точно ориентиране на животното в сложните ситуации на заобикалящата го среда е непосредствен резултат от способността му за диференцирано възприемане на ония обекти и ситуации, които отговарят на биологичните мотиви и потребности.

Отделянето на диференциацията и ориентацията като самостоятелни познавателни актове трябва да се смята за условно, тъй като те функционално са много близки. В известен смисъл диференцирането на обектите като познавателен акт представлява предварително психологическо условие за осъществяването на пълното и точно ориентиране на индивида в средата. В същност разпознаването на обектите е перцептивна дейност на животните и на хората, която осигурява възможно най-точно ориентиране в заобикалящата ги среда. И тази възможност е двойно осигурена. От една страна, генетично дадената способност за възприемане на комплексните дразнители, като елементарна психическа функция, осигурява на индивида неограничени възможности за ориентиране в многообразието от предмети и явления. От друга — възможностите за ориентиране се превръщат в реална действителност в хода на индивидуалното развитие на субекта — в процеса на перцептивното учене.

Третият познавателен акт, който характеризира равнището на перцептивната дейност на животните и човека, е изборът. За разлика

от диференциацията и ориентирането, изборът е познавателна активност на индивида, свързана непосредствено с практическото преобразуване на възприемания обект. Своевобразието на избора като познавателен акт в структурата на перцептивното учене се състои в това, че той като че ли се намира на границата между познавателното търсене и собствено практическата дейност. Трябва определено да се каже, че възприемането като елементарна психична функция само по себе си не може да осигури оптимално приспособяване на животното, ако то не е придобило необходимия опит в подбирането на значимите за дадената ситуация обекти. Човекоподобната маймуна се ражда с възможност да избира онния от предложените обекти, които най-пълно съответствуват на биологичните ѝ потребности. Но да извърши практически такъв познавателен акт тя се научава в хода на индивидуалното развитие.

Следващото и последно равнище на ученето, свързано непосредствено с елементарните психични функции, е обобщеното учене. В случая се имат пред вид представите като елемент на първата за человека и единствена за животните степен на познание. Точността на настоящия анализ изисква предварително изясняване на някои от основните параметри на посочения тип учене.

Общоизвестно е, че по своята психологическа същност представите са запазени впечатления (образи) от възприемани преди това предмети, явления или ситуации. Към това определение се придържат по-голямата част от психологите с изключение на случаите, при които представите се отнасят към възпроизвеждането на впечатленията, а не към тяхното запазване и запомняне. „Възпроизвежданията на сетивните образи, пише С. Л. Рубинштайн, води до възникване на нови своеобразни психични образувания—представи. Представата е възпроизведен образ на предмета, основаващ се на нашия минал опит“.²

Тъй като обобщеното учене се изгражда изцяло върху представите, необходимо е предварително уточняване на някои теоретични постановки. В същност възпроизведените сетивни образи са съдържание на паметта, а представите са запомнени и запазени усещания и възприятия. Подобно уточняване е необходимо и за локализацията на запомнянето. Разбирането, че представите са „запазени в съзнанието“ образи, не би могло да бъде признато за точно по две причини. Първо, съзнанието е отражение на битието, на обществените взаимоотношения, а не „сплав“ от сетивни образи. Второ, отнасянето на представите само към съзнанието може да създаде впечатление за известна едностранчивост, тъй като у висшите животни то по понятни причини е недопустимо. Но това не се отнася до следите от непосредствените впечатления от предметите и явленията, каквито изобилстват в тяхната психика.

След тези няколко предварителни бележки може да се премине към кратък анализ на обобщеното (представното) учене. Може да се посочи един епизод от „Педагогическа поема“, който описва А. С. Макаренко. Направило е впечатление, че от известно време двата коня на колонията сутрин рано стоят под един от прозорците на спалните помещения. Макаренко решава да провери по-специално този случай. Оказалось се, че животните отиват и стоят там, водени от представата за вкусните отпадъци от дините, с които колонистите ги „гощават“, за да заличат следите от нощните си „походждения“ из съседните градини.

² С. Л. Рубинштайн. Основы общей психологии, М. 1940, стр. 241

В същност познавателната активност на животните в разглеждания пример се поддържа не от перцептивния образ, който се формира в процеса на отразяването на обекта, а от запазените впечатления за него, т. е. от представата за предмета. Активизирането на впечатленията, т. е. на представите, позволява осъществяване на предварителна ориентация в предстоящата за овладяване практическа ситуация. Собствено отнасянето на представите към реалната обстановка на биологичната дейност на животното представлява съдържание на обобщеното учене.

Анализираните накратко три равнища на ученето — сензорно, перцептивно и обобщено, както беше посочено, се отнасят съответно към три типа елементарни психични функции и се осъществяват върху основата на пробите и грешките в биологичната дейност на индивида. Независимо от тази най-обща характеристика обстоятелството, че елементарните психични функции на висшите животни се реализират само в рамките на биологичната дейност, превръща ученето в единствено условие за формиране на сложното им поведение в околната среда.

Наличието на същите елементарни психични функции и у человека е безспорен факт. Поради това не поражда съмнение съмнение обстоятелството, че в сложното, обществено обусловено поведение на человека имат определено място и значение сензорното, перцептивното и обобщено учене, т. е. че върху основата на генетично обособената възможност за ориентиране по отделните свойства на предметите и явленията, по възприятията за тях и накрая по запазените впечатления или представи и чрез преби, грешки и случайни успехи се постига ефект на учене. Но, както отбелязва Л. С. Виготски, тази единствена за животните линия на формиране на индивидуално поведение за человека е само една от двете и заедно с това нетипична за него. Цялата сложност в анализа на човешкото психично развитие идва от обстоятелството, че докато във филогенезиса линията на биологичното, органическо развитие, към която се отнасят елементарните психични функции, е представена отделно от линията на обществено-историческото, оръдийно развитие, то в онтогенезиса, по думите на Л. С. Виготски, те са слети в единен процес на психично изграждане на личността.

Втората линия на психичното развитие, макар че в онтогенезиса на человека е слята напълно с първата, се свързва само с усвояването на обществено-историческия опит, представен в предметите и оръдията на труда и с формирането на висши психични функции, което следва да бъде обект на друг анализ.

INDIVIDUAL EXPERIENCE AND ELEMENTARY PSYCHIC FUNCTIONS

D. Jordanov

Individual experience in man and higher animals is connected with genetically available elementary psychic functions (L. S. Vigotski). They insure the variety of adaptation abilities on three levels of learning: sensor, perceptive and generalized. Clearly displayed accumulation of individual experience is revealed on the level of perceptive learning. Three cognitive acts are of importance there: differentiation, orientation and selection.

Three types of elementary psychic functions refer to the levels of learning in man and higher animals: senses, perceptions and notions. They make learning one of the conditions for man and the only condition for animals to adapt themselves to the environment and to accumulate individual experience.

АГРЕСИВНАТА НАГЛАСА НА ЛИЧНОСТТА – ПРЕДПОСТАВКА ЗА ПРОТИВООБЩЕСТВЕНОТО ПОВЕДЕНИЕ НА НЕПЪЛНОЛЕТНИТЕ

АТАНАС ШИШКОВ

Личността се изгражда в системата на обществените отношения и представлява социалната същност на отделния човек, а конституционните фактори са фон, който улеснява или затруднява настройването на социално породените предпоставки за поведенческото разнообразие. Този фон според марксическото определяне може да бъде само условие, но не и причина за отклоняващото се поведение, тъй като духовното богатство на человека, неговите убеждения и установки, неговите ценности нагласи зависят от взаимоотношенията му с другите хора на обществото, в което живее.

Издигането на конституционните фактори като основна причина за противообщественото поведение е отдавна отхвърлена постановка на капиталистическото общество, което в стремежа си да омаловажи ролята на икономическите класови противоречия и по този начин да маскира истинските причини за престъпността създава биологизаторските, антропологични концепции, чийто изразител и популяризатор става италианският лекар Чезаре Ломброзо в средата на 19 век. Тези идеи са заимствувани от трудовете на видните по онова време учени Е. Ескирол и И. Причард, които за първи път в рамките на психиатричната наука определено биологизират поведенческата реактивност, като приемат съществуването на агресивен няган, потискан у нормалната личност от тъй наречения „морален контрол“.

Агресията като инстинкт, няган или „универсална действена активност“ (8), продължава да бъде поддържана от официалната мисъл на Запад независимо от голямото разнообразие на дефиниции и формулировки. Едни свързват агресията с вътрешно напрежение, други с вроден импулс, влечеция към разрушаване, а трети с естествен стремеж към изтъкване на превъзходство. Освен тези биогенетични и психоаналитични концепции, особено актуална стана напоследък теорията за фрустрационно обусловената агресивност на човешкото поведение, появяваща се като израз на възмущение, неудовлетворение и протест от условностите и ограниченията на съвременното общество. Както обсъдотицирането на биологичната компонента, така и приемането на фрустрацията като единствен източник на агресията е погрешно, поради невъзможност човекът да бъде разглеждан като чисто биологичен феномен или само социален продукт.

Докато за нормално развитата личност агресията в престъпността, като социално обусловено явление, е резултат на външни обстоятелства, конструирали ценностната установка, то болестно променената психика, разгледана в социален план, извества тежестта към биологичната потребностна мотивация на агресивния акт, характерна за ранните години от живота на человека, когато социалните взаимоотношения не са оказали още съответното въздействие. Така агресията участвува в поведенческото разнообразие на личността като абнормна или нормалпсихологична реакция. Освен това тя може да бъде конформна или девиантна по отношение на държавната политика и установените клаузи в социалните поведенчески норми на дадено об-

щество и да довежда до положителен или отрицателен резултат, кое то дава основание на Я. И. Гилински (1973) да разделя отклоняващото се поведение на позитивно — насочено към разрушаване на остарелите норми и тяхното заменяне с нови, по-прогресивни, и негативно — довеждано само до социална деструкция и вредни за обществото последици. Разделението, което прави Я. И. Гилински по отношение на отклоняващото се поведение, се покрива от части с неврофизиологична трактовка на социалното насилие, чито представители Делгадо, Б. Ф. Скинър, Дж. Маконъл и др. ограничават естественото или т. н. емоционално насилие, стимулиращо обществения прогрес от антисоциалното насилие, съдържащо преднамерена насоченост против нечин интереси, против свободата или живота на другите (цитат по В. В. Денисов, 1978).

В същност негативното отклоняващо се поведение или антисоциално насилие представлява противообщественото поведение, което включва в себе си агресивността, породена от антагонистична ценостна позиция. Въпреки че не съществува идентичност между агресия, девиантно поведение и противообществена проява, по същество те се приближават, тъй като съдържат в себе си увреждащия резултат — основна компонента на агресията. Бягства, скитане и кражби или пряки посегателства върху личността са свързани с агресивното насочване. Това се потвърждава и от случаите с болестно разграждане на личността, където поради опростяване на реактивните възможности девиантното поведение загубва своето разнообразие и нерядко се свежда до елементарен акт на външно насилие. Така агресивната нагласа може да бъде показател за наличието на асоциална позиция на личността. От друга страна, абнормната болестна реактивност нерядко поражда и психопатологични механизми, които обуславят появата на поведенчески отклонения, несвързани с ценостната позиция на личността, където чисто възпитателните прийоми се оказват недостатъчни за предотвратяване на противообществените прояви.

С цел да се докаже тази постановка, ние си поставихме за задача да проучим в здраве и болест личностовата нагласа на асоциално проявяли се лица в непълнолетна възраст, като използвахме експериментално-психологични методики, показващи агресивните тенденции и самооценката на личността.

Изследвани бяха 120 подрастващи, разграничени по социален и психопатологичен критерий на четири статистически подсъкупности:

I група — здрави лица без асоциални прояви;

II група — лица с психични отклонения без асоциални прояви;

III група — лица с психични отклонения и асоциални прояви;

IV група — здрави лица с асоциални прояви.

Всички бяха във възрастовия диапазон 14—18 години.

Приложихме картично-фрустрационната проба на Розенцвайг (българска стандартизация от К. Мечков) 5 (и скала за самооценка на поведение, модифицирана от нас по модел на създадените методики от Т. В. Дембо — С. Я. Рубинштейн) 7 (и Уесман — Рикс) 6.

Използвайки асоциативно-проективния тест на Розенцвайг, ние се придържахме към определението за фрустрационния механизъм, което дава Н. Д. Левитов (1967). Той приема фрустрацията като „...психическо състояние, предизвикано от обективни непреодолими (или субективно възприемани) трудности, възникващи на пътя

към достигане на определна цели при решаване на дадена задача...“

За разлика от разпространената на Запад фрустрационна теория, по-голяма част от привържениците на която (Ж. Долард, М. Милър, А. Дуб, О. Моурар, Р. Сиърс и др. (3) застъпват абсурдното твърдение, че агресията е единствената възможна реакция при фрустрация, ние считаме вероятна нейната поява само в случаите на съответна ценностна позиция или абнормна реактивност, защото освен агресия при фрустрационния модел можем да срецнем всички нюанси на поведенческия отговор — от депресия до мобилизиране на действената активност за творческо проявление.

В проучването не сме се съобразявали с половата принадлежност на изследваните, тъй като не е намерена статистическа разлика между жени и мъже от К. Мечков при стандартизирането на теста.

Болните лица бяха предимно с невротични прояви и характерови абнормности, оформящи сходни клинични картини, което не наложи разпределението им в нозологични подгруппи и тяхното сравнително проучване.

Таблица 1

Категориите и факторите (в %), отнесени към нормата

Групи категории и фактори	I група здрави без асоциални прояви	II група болни без асоциални прояви	III група болни с асоциални прояви	IV група здрави с асоциални прояви
E категория	6,66%	11,53%	17,24%	23,07%
/E/ фактор	23,33%	37,93%	10,34%	30,76%
/E/ фактор	3,33%	19,23%	37,93%	34,61%
e/ фактор	20,00%	19,23%	3,44%	23,07%
ФС категория	20,00%	26,92%	13,79%	11,53%
ФЛ категория	10,00%	11,53%	37,13%	30,76%
E—E чиста агресив- ност	36,66%	33,00%	51,72%	69,23%
/E/ екстрамо- тивирано себеоне- вняване	10,00%	50,00%	24,13%	38,76%

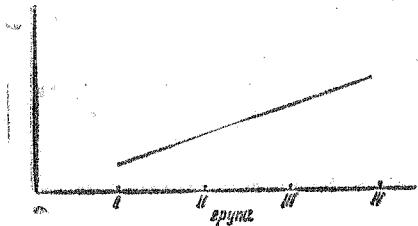
Статистическата разработка при интерпретиране на факторите и категориите извършихме, като използвахме въведеното от К. Мечков кодиране, грунирано в три показателя: повишение — включващо

4, 5 и 6 код, норма — съответствуваща на код 3 и понижение, обхващащо кодовете 0, 1 и 2, изчислени в проценти.

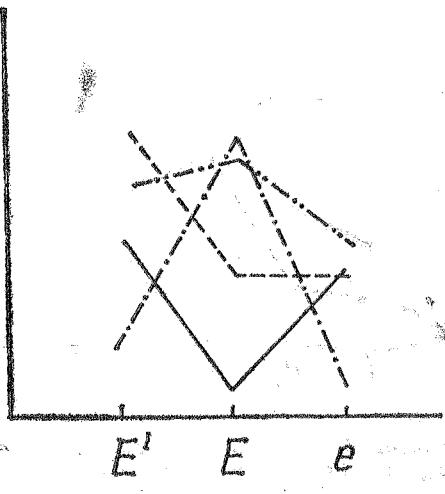
Разработена беше оценката на груповото съответствие (ОГС), показваща приспособимостта към социалната среда и показателите за агресивност.

Оценката на груповото съответствие в пробата на Розенцвайг се оказа най-слаба при лицата с психични отклонения без асоциални прояви. Останалите групи, независимо от наличието или липсата на асоциална проявеноност, имаха почти еднаква приспособимост — равна на нормативната група и значително по-ниска от стандарта.

За установяване на личностовата агресивна изявленост при разработката на данните съсредоточихме нашето внимание върху категориите Е, ФС, ФЛ и факторите /E'/, /E/e/, E—E и e, изразяващи непримиряването на личността с външните обстоятелства, обусловили фрустрацията, като се обстрахирахме от останалите фактори и категории, характеризиращи целия комплекс на поведенческото разнообразие (табл. 1). При графичното изобразяване на числените стойности се установи, че обобщената Е категория, показваща неспокойство, недоволство, раздразнителност, при фрустрация бе значително повишена при лицата с асоциална поведенческа компонента (фиг. 1).

Фиг. 1. Обобщена Е категория

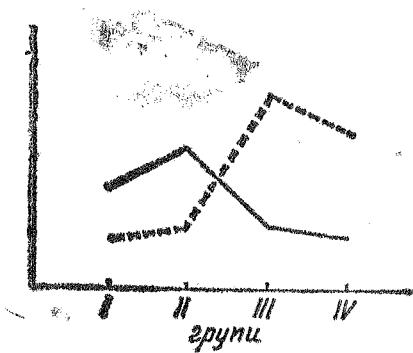

Фиг. 2. — I група, — II група, - - III група, - . - IV група

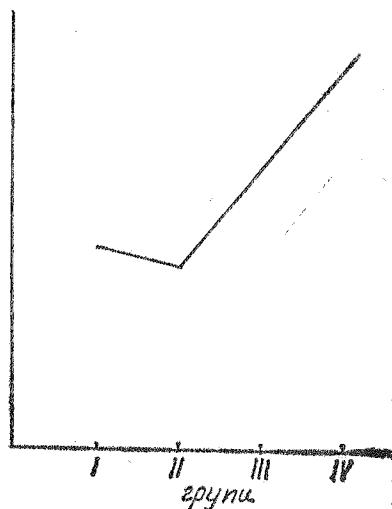
Непримиряването: към фрустриращото събитие — /E'/, към фрустратора — /E/ и към мерките за ликвидиране — персистиране на изискването от ликвидиране на фрустрацията за сметка на фрустратора — /e/, показва следните взаимоотношения (фиг. 2): непримиримостта към фрустриращото събитие /E'/, включващо съжаление, огорчение, раздразнителност е най-повищено при лицата с психични отклонения без асоциални прояви, а най-ниска — при асоциално проявените с психични отклонения. Почти обратни са числените стойности на непримиряване към фрустриращото лице — /E/ — най-повищено при лицата с психични отклонения и асоциална изявленост и най-ниско в групата на подрастващите само с психични отклонения без асоциални прояви. В същност този показател включва враждебността, грубостта и аг-

ресивността към фрустратора, появили се при изследваните лица от фрустрацията. При сравнение на фактора /e/ — изискване от ликвидиране на фрустрацията за сметка на фрустратора личи отново повишението при лицата с психични отклонения и асоциалност, без обаче да се повишава този показател за групата на лицата с психични отклонения без асоциална изявленост. Доминиращо тук е повищението при не-пълнолетните с асоциални изяви и без психични отклонения.

От тази статистическа обработка с таблично (табл. 1) и графично изображение (фиг. 2) се вижда, че общата склонност към непримиряване на лицата без асоциални изяви се заключава предимно в непримирение към фрустриращото събитие, състоящо се от раздразнителност и недоволство поради ситуацията, а на лицата с асоциална проявленост — в насоченост към фрустратора, изразяваща се в грубост и агресивност към него. Това се потвърждава и при съпоставяне на категориите ФС, ФЛ (фиг. 3, табл. 1), общ израз на отношението поотделно към фрустриращото събитие (ФС) и фрустратора (ФЛ).

Фиг. 3. ФС — непримиримост към фрустриращото събитие, — — — ФЛ — не-примиримост към личността на фрустратора

Фиг. 4. Чиста агресивност — Е—Е

При разработване на показателя Е—Е, изразяващ чистата агресивност, се отчита отново повишението на кодовете при изследваните лица с асоциална изявленост (фиг. 4 и табл. 1).

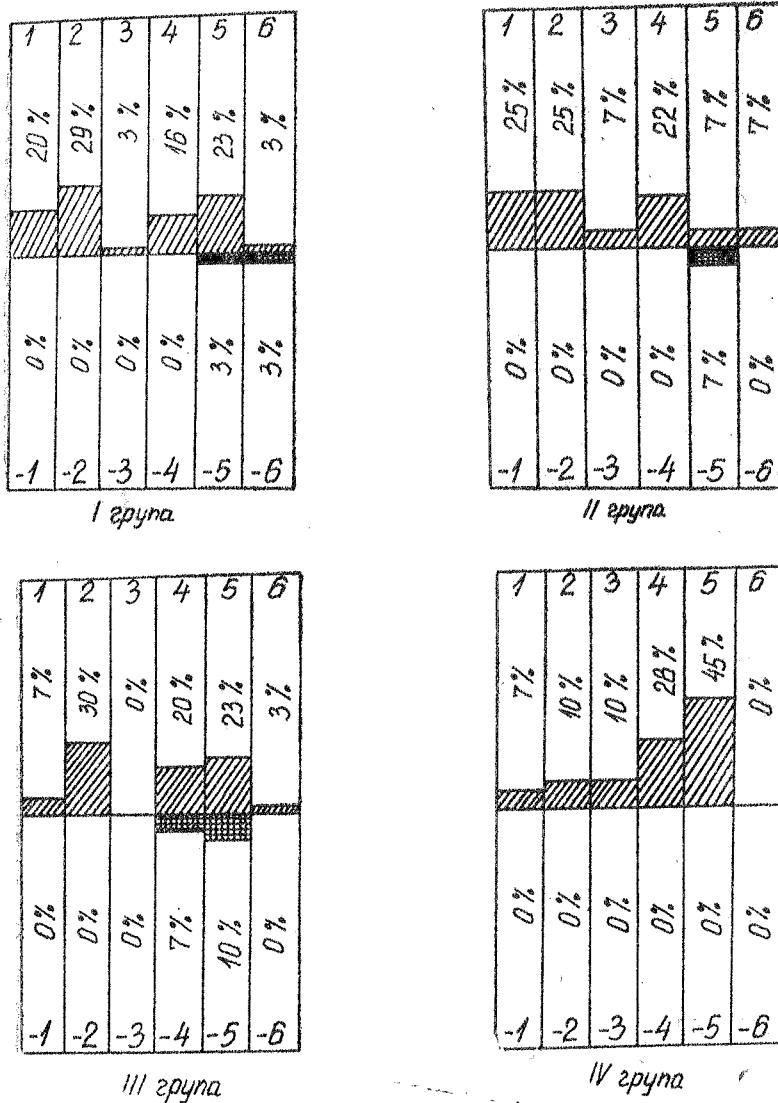
Понижаването на чистата агресивност при подрастващите с психични отклонения, което личи от по-ниските кодове за този показател, се дължи на повишеното екстрамотивирано себеоневиняване на тази група (табл. 1).

Значимостта на разликите доказвахме, като използувахме вариационния параметричен анализ.

При всички случаи бе намерено $p < 0,001$.

За да установим доколко агресивността, отчетена с пробата на Розенцвайг, е свързана с личностовата нагласа, ние приложихме и

модифицирания от нас тест за самооценка, където изследваният посочва своето място в скалата, като избира една от 12-те възможни оценки на своето поведение (фиг. 5). Така всеки изследван илюстрира изходната си позиция в мотивирането на постъпките си.

Фиг. 5.

- 1) добър съм
- 2) искам да съм добър
- 3) не се бия, когато ме дразнят
- 4) прощавам, когато ме закачат
- 5) правя това, което е редно
- 6) подчинявам се (слушам)

- 1) яш съм
- 2) не искам да съм добър
- 3) бия се и без да ме дразнят
- 4) не прощавам, когато ме закачат
- 5) правя това, което не е редно
- 6) не се подчинявам (не слушам)

След обобщение на резултатите тестът за самооценка показва стремеж на всички изследвани към поизгодна позиция — повишена самооценка над средата на скалата, особено подчертана при здравите

лица с асоциално поведение, което не съответствува на засилената агресивност в тази група. Налице е също така известна тенденция към поляризиране на самооценката в средата с психични отклонения.

Засилената агресивност на здравите лица с асоциално поведение, контрастираща с изявената от тях повишена самооценка, заключаваща се в преобладаването на 5-ти вариант от дванадесетте възможни оценки — „правя това, което е редно“ — представлява противовообществената им ценостна позиция. Съпоставката на агресивните тенденции с поляризацията на самооценката в групата на асоциално изявилите се с психични отклонения (с преобладаване на стремеж към добро поведение или недостатъчно оствъзване на постъпките) говори за намесата на болестен механизъм в агресивността, не винаги свързан с личностовата нагласа. При част от болните този механизъм може да се обясни със засилващата се насоченост (непримиримост) към личността на фrustratora, която в случая се явява като компенсаторна абнормност, подпомагаща личностовата адаптация и обуславяща агресивността, несвързана с ценостната позиция.

Получените резултати ни дават основание да приемем агресивната нагласа на личността при повишена самооценка като предпоставка за противовообществено поведение на неизползванието и да препоръчаме използваните от нас експериментално психологични методики за внедряването им в практиката. Те биха подпомогнали разграничаването на асоциалната личностова позиция при асоциално проявилите се от случаите, където болестна абнормност на поведенческата реактивност е породила психопатологичен механизъм, обусловил появата на девиантно поведение. Навременното разпознаване на болестния механизъм ще даде възможност да се прилагат не само възпитателни, но и лечебни въздействия за превенция на престъпността.

ЛИТЕРАТУРА

- Гилинский, Я. И., Отклоняющееся поведение — объект правового воздействия, Человек и общество, вып. XII, Л., 1973, 144—153.
- Денисов, В. В., Социология на насилията, Партиздан, С., 1978, 138.
- Йолов, Г., Личность в критична ситуация, Партиздан, С., 1975, 14.
- Левитов, Н. Д., Фрустрация одни из видов психических состояний, Вопросы психологии, 1967, 6, 118—129.
- Мечков, К. И., Проблемы на психопатологии, С., 1978, докт. диссертация.
- Психодиагностические методы, под ред. А. А. Бодалев, 1976, Л., 195—209.
- Рубинштейн, С. Я. Экспериментальные методики патопсихологии и опыт применения их в клинике, М., Медицина, 1970.
- Storr A., Human Aggression, 1975, Р.

AGGRESSIVE ADJUSTMENT OF PERSONALITY — A PREREQUISITE FOR ANTI SOCIAL BEHAVIOUR OF UNDER-AGED PEOPLE

At. Shishkov

By the help of Rosenzweig's picture-frustration test and a modified test for self-assessment of behaviour by the methods of Dembo-Rubenstein and Wesman-Rix the author studied 120 growing-ups differentiated according to psychopathological and social criteria into four statistic subgroups.

The results obtained show that aggressiveness as an antagonistic personality position is of greatest significance in healthy people performing antisocial acts.

ПОСЛЕОБРАЗИ И ЕЙДЕТИЗЪМ

МАРГАРИТА Д. ВЪЛЧЕВА—СТАНЕВА

Целта на това експериментално изследване е да се открият прояви на ейдетизъм у отделни хора с оглед изясняването на някои аспекти от особеностите и същността на това явление.

Ориентирахме се към студенти от Художествената академия „Николай Павлович“ в София, тъй като изхождаме от предпоставките, че ейдетизъмът се среща на първо място у хора с художествен (първосигнален) тип външна нервна дейност. А такива се срецат в ярко изразена форма между художниците.

Ейдетизъмът се намира в определено отношение с послеобразите. Не бихме могли да открием и усташовим наличието на ейдетизъм, ако не спрем вниманието си и на последователните образи.

В настоящия опит за разкриване проявите на ейдетизма послеобразите изпълняват функцията на ограничителен паралел. Използвахме известния в психологията тест за демонстрация на отрицателни послеобрази: върху бял лист хартия се поставя червен квадрат с размери от 10 до 12 см. Червеният цвят е един от основните цветове. На експериментираното лице се поставя задачата да съсредоточи за определено време погледа си върху червения квадрат. От него се изисква да разкаже какво вижда около червения квадрат върху белия лист и по специално върху фона или при повторно вглеждане в чисто бял лист хартия, който изпълнява ролята на подложка. За подложка на послеобраза може да служи и стената.

Времето на фиксацията на погледа върху червения квадрат до появата, както и след появата на самия послеобраз се отчита в секунди с хронометър.

Дотук имаме послеобрази, които са свойствени за съзнанието на всеки човек. За откриване на ейдетични прояви опитът ще продължава в допълнителен вариант. За целта след почивка от около 15 минути на опитното лице се поставя задачата да се вгледа отново в бял лист хартия и да извика повторно образа. При наличието на ейдетизъм у експериментираното лице образът ще появява так, само че в оригиналния на квадрата цвят, т. е. в червен цвят. Това вече не е послеобраз, а ейдетичен образ.

Отрицателният образ се представя в допълнителен на оригиналата цвят — в случая с лосочения тест, на червения допълнителен е зеленият цвят, понякога може да бъде в междинно близък до него тон, най-често в небесносинкаво-зелен цвят. Върху стената отрицателният послеобраз се очертава много по-голям, тъй като за него е в сила закоинът на Еммерт, който гласи: послеобразът се увеличава или намалява пропорционално на отдалечаването от субекта или приближаването до него на подложката (екрана), върху която е проектиран.

Някои от особеностите на ейдетизма, които биват разкривани с помощта на описанния тест, в редица отношения си приличат с последователните образи. Ейдетичните образи обаче се характеризират и с особености, по които се различават коренно от послеобразите.

В психологията под ейдетизъм обикновено се разбира такава особеност на паметта, която се изразява в продължително запазване на субективно-нагледния образ на възприетия преди това обект в съзнанието на човека след прекратяване на въздействието му върху зрител.

ното сетиво. Този образ може да бъде възпроизведен както неволево, така и с активно участие на волята, т. е. по желание на ейдетика.

Ейдетичните образи са познати като психично явление още в началото на настоящия век. Те са описани като субективно-нагледни образи през 1907 г. от Урбанчич. Той обаче не е могъл да разгледа напълно теоретичното им значение и да ги обясни. Това е направено покъсно от школата на немския психолог Ерих Йенш в Марбург. Така се поставя началото на психологическото учение за ейдетизма. Марбургската школа на Йенш се стреми да докаже, че ейдетизъмът е съвършено закономерна и необходима фаза в развитието на паметта, че той представлява етап на психично развитие, през който преминават всички хора.

Ейдетичните явления не се покриват напълно с последователните образи, нито с обикновените представи, познати на всеки от живота му. Те като че ли се вместват между тези две форми на проявление на паметта. Тяхното място в това отношение обаче отделните автори не фиксираят точно, защото в един случаи ейдетичните образи се доближават до послеобразите, а в други — до представите. Това е давало основание да се счита, че те стоят на границата между обикновените послеобрази и представите на паметта.

Говори се за преднамерен и спонтанен ейдетизъм. В този смисъл ги определя Михаил Димитров, който се е занимавал дълго време с изследвания на проблема за ейдетизма. Характерно за преднамерения ейдетизъм е участието на волята при извикване на ейдетичните образи в съзнанието. При спонтанния ейдетизъм образите се явяват и изчезват неочаквано и независимо от волята на субекта. Дори съществува потенциална възможност в отделни случаи и при отделни индивиди ейдетичните образи да добият характер на натрапчиви образи.

Между преднамерения и спонтанни ейдетизъм не може да бъде прокарана рязка граница, защото съществува практическа възможност образът да се извика най-напред волево, а след това да настъпи редица спонтанни промени в неговото съдържание. Според Михаил Димитров за преднамерения и спонтанни ейдетизъм е характерна и определена самостоятелност. В подкрепа на това твърдение се използва обстоятелството, че спонтаният ейдетизъм онтогенетически възниква преди преднамерения.

В нашия опит да разкрием ейдетичните образи и техните особености се натъкнахме на интересни факти, които хвърлят светлина върху образуването и изявяването и на отрицателните послеобрази, и на ейдетичните образи.

Проведените опити доказват извода на Михаил Димитров, че понякога настъпват моменти, „когато образът се откъсва от подложката и излиза напред“. Бяха отбелязани и такива случаи, когато образът отива зад подложката. Тук му е мястото да споменем и за една особена индукция във взаимоотношението на оригиналния и допълнителния не му цвят, когато появата на допълнителния, неоригиналния, води до допълнителен на него цвят. При така индуцирания втори допълнителен цвят върху фона могат да се наблюдават различни цветни нюанси.

Прави впечатление, че времето на създоточаване при експериментираните лица е различно. То варира от 10 до 60 сек. и оказва пряко влияние върху характеристиката на отрицателния образ. При появяване на послеобраза у отделните лица се наблюдават доста големи различия. Търнахме от положението, че юкою червения квадрат би тряб-

вало да има бяла ограничителна рамка и вече след това да се появява допълнителният на червения цвят. У редица експериментирани лица се наблюдават отклонения. Така например В. К. съобщава, че около червения квадрат направо се появява светлосиньо сияние, А. Д. пък казва, че червеният квадрат се дели на две части, след което в лявата част на белия лист се появява синьо сияние. И той не говори нищо за бяла рамка. Времето на съсредоточаване при тях е 10 сек. За М. Б. времето на съсредоточаване е 25 сек. Той вижда не синьо, а зелено сияние. Бялата рамка при него също липсва.

Само едно от експериментиряните лица съобщава за появата на бяла рамка около червения квадрат. За него интервалът на съсредоточаване е 15 сек., след което около квадрата се очертава бялата рамка.

Отрицателният послеобраз е съпроводен и с изменения и в оригиналния цвят. Първо настъпват промени в червения квадрат, след което почти моментално около квадрата с този цвят се появява синьозелено сияние, електриково син или зелен квадрат, който е променлив по място.

А. Д. съобщава, че за него червеният квадрат се дели на две части чрез диагонал от ляво на дясно. Лявата половина на квадрата е сивкава, а върху белия фон, пак в лявата част на листа, се получава електриково-синьо сияние. За С. Я. червеният квадрат става оранжев и напуска очертанията си. Едновременно с това фонът около него променя цвета си от бял в светлосин.

Цветът на отрицателния послеобраз варира от светлосиньо, преминава през електрик и стига до фосфоресциращо зелено. Интензивността му се меня по време на опита. При някои от експериментиряните лица обаче тя е константна величина.

Послеобразът мени мястото и формата си. Мястото си той мени в зависимост от движението на погледа в рамките на червения квадрат или във фоновата част около него: в това отношение се получават интересни резултати. А. Д. съобщава, че когато погледът му е фиксиран в центъра на квадрата, от ляво на него се очертава светъл контур, а от дясно — тъмен. Това явление е съпроводено с вдълъбване на червения квадрат, т. е. от двудименсионална, фигурата придобива и трето измерение. На мястото на светлия контур се появява жълт квадрат, който е вдълъбнат навътре, а на мястото на тъмния контур — син, също вдълъбнат навътре.

В някои от опитите се наблюдава постепенно усложняване на отрицателния послеобраз. Доказва се, че появяването и изброяването на послеобраза е съпътствуващо с промени в основния, т. е. в червения цвят.

След 35 сек. от началото на опита експериментираното лице М. Б. съобщава, че около червения квадрат се появява зелена елпса, наклонена от ляво на дясно, която покрива червения квадрат и променя цвета му до „мръснокафяв“.

При опита с Е. Д. се наблюдава друг ефект. След около 75 сек. от започването на опита, когато е получен вече отрицателният послеобраз с форма на квадрат, също променя цвета си. Той избледнява, остава червен само по краищата си, а около него се появява бялата рамка. Този факт ни насочва към извода, че отрицателният послеобраз в допълнителен цвят оказва известно влияние върху тона на основния цвят. При повторяне на опита Е. Д. казва, че в червения квадрат леко просветлява и се появява фигура с неопределена форма. Това става

55 сек. след започване на експеримента. С други думи, ейдемичният образ намеква за своето съществуване. При това отрицателният послеобраз вече е получен.

Интересни съдържания дава лицето С. С. При него ейдемичните прояви са ярко изразени. След 45 сек. от започване на експеримента С. С. казва, че червеният квадрат променя цвета си до синьовиолетово, като само по краищата си остава червен.

В зависимост от движението на погледа на експериментирани лица отрицателният послеобраз от време на време мени и интензивността си, като става ту по-блед, ту по-наситен.

При обработка на данните от експеримента се сблъскваме с нови ефекти и при съследоточаване на погледа на експериментирани лица върху белия фон. Това означава, че отрицателният послеобраз не е едно просто психофизиологично явление. В случая имаме пред вид, че синьозеленият цвят на квадрата като послеобраз не се появява изведнък. Той не е константен. Неговата проява е свързана с редица съпътстващи го изменения на самия фон.

Експериментираният А. Д. разказва, че 15 сек. след появяването на отрицателния послеобраз към синия цвят се прибавя и жълто. Така синият квадрат изглежда като „въздушен“. Според него той се „дематериализира“, т. е. синият квадрат като проява на послеобраз видимо се откъства от подложката и излиза напред. За Т. А. юще в самото начало на опита се появява за миг черна рамка около червения квадрат. По такъв начин се създава илюзията, че квадрът е залепен върху подложка. Констатациите на Т. А. и А. Д. са в подкрепа на твърдението на Михаил Димитров, че ейдемичният образ може да се откъства от подложката и да се изнася напред.

По-късно черната рамка, за която говори Т. А., изчезва и около квадрата се появява оксидно светлозелено сияние. С течение на мигове от време то става все по-наситено. При положение, че погледът е фиксиран в центъра на червения квадрат, зеленото сияние започва да се разсейва почти по целия бял лист хартия. Върху останалата част от фона се индуцира розововиолетов цвят. В същност отрицателният послеобраз не се появява сам по себе си. Той като че ли не може да търпи белия цвят и веднага извиква върху фона цвят, който влиза като съставка на сенчияния.

Нашето изследване показва, че гореизложеното явление се наблюдава само тогава, когато отрицателният послеобраз не притежава ярко изразени граници. За отбележване е, че това явление се проявява само при лица, които притежават ейдемични склонности.

Цветът, който се появява върху белия фон като контрапункт на отрицателния послеобраз, при отделните експериментирани лица е различен. Изглежда, че роля в това отношение оказват някои индивидуални особености във функциите на ретината на окото. Гамата от промени обаче, в която се явява образът, е една и съща — разнообразни цветови варианти, които са близки до червения, т. е. до основния цвят, с който се провежда експериментът.

М. Б., у когото ефектът възниква след интервал на съследоточаване от 25 сек., разказва, че около червения квадрат се появява зелено-сияние. Фонът над него става на кафяви петна, в които прозират светли точки. Кафявите петна обаче се наблюдават върху фона само отгоре и отдолу на зеленото сияние, а от страни се появяват петна в цвят охра. Цветът, индуциран от отрицателния послеобраз, се оказва с раз-

лична плътност и наситеност. В случая той се състои от два взаимно преливащи се тона — кафяв и охра.

Експериментът ни навежда на извода, че съществува тясна връзка между отрицателния послеобраз и цвета, който се появява върху фоновата част на белия лист хартия. При втория опит, 10 сек. след започването му, експериментираното лице съобщава, че върху фоновата част, в ляво и в дясното от червения квадрат, се появява зелено петно, а останалото от фона е в топъл кафяв цвят, примесен с виолетово. М. Б. гвърди, че върху фона се наблюдават тъмни и светли петна от отиснатия цвят. Зеленият цвят на отрицателния послеобраз постепенно заема територията около червения квадрат, при което кафявият цвят отстъпва по краищата на фона.

Експериментираниите лица, при които се открояват ейдетични прояви, твърдят, че фонът, който ограничава отрицателния послеобраз, е в цвят от леко розово до различните нюанси на кафявия цвят, но премесен с виолетово или с лилав цвят.

При С. С. фонът учуудва с богатата си възможност за интерпретации. След интервал на съпередоточаване от 20 секунди върху фона — според показванията на експериментираното лице — се появяват три цвята, ярко разграничени един от друг, които при движение на погледа сменят местата си. Те имат добре очертана форма на квадрат с размерите на червения. Първоначално от ляво на червения квадрат се наблюдава квадрат с млечножълт цвят, от дясното — насищено жълт. Над и под червения квадрат се появява кобалт, т. е. син цвят, пак с форма на квадрат. Възникналото по такъв начин субективно-нагледен образ се задържа 15 сек. без каквито и да било изменения. При втори опит със същото експериментирано лице интервалът на съпередоточаване от 20 сек. се увеличава на 30 сек. Около червения квадрат най-напред се появява бяла рамка. Непосредствено след това над квадрата се наблюдава червено петно, а под него — кръг в оранжев цвят. Тези цветове оказват влияние върху основния, т. е. червения цвят, като го променят до синьо-виолетово. Квадратът при това положение остава червен само по краищата си с бялата рамка.

В процеса на експеримента фонът разкрива и друга своя тайна, която спада към особеностите на ейдетичните явления. В нашето изследование се наблюдават случаи, когато и фонът от двудименсионален започва да изглежда за експериментираното лице като тридименсионален, т. е. очертава се и като обемен. Така например лицето А. Д. съобщава, че след около 120 сек. от началото на експеримента червеният квадрат „плува“. Белият лист, т. е. фонът (според неговите думи) продължава да се „дематериализира“. Поясненията на А. Д. водят до извода, че фонът придобива, наред с впечатлението за ширина и дължина, и дълбочина. Експериментираното лице съобщава, че червеният квадрат се вдълъбва в белия лист. В ляво от червения квадрат — казва експериментираният — се появява жълт квадрат, вдълъбнат навътре, а от дясното — син, също вдълъбнат навътре.

Подобни промени в хода на своите изследвания е наблюдавал и Михаил Димитров. Той е констатирал, че настъпват моменти, когато образът се откъсва от подложката и излиза напред. Според него не са редки случаите, когато образът отива зад подложката...¹

¹ Михаил Димитров — „Психология на спонтанния ейдетизъм“ год. на СУ, т. 22. 1931 г., кн. 10.

Описаното от нас явление при експеримента с А. Д. обаче е много краткотрайно. Жълтият квадрат бързо изчезва и остава само синият, който се превръща в двуизмерим. Непосредствено след изчезване на жълтия квадрат червеният започва да се движки като следа, фактически с движението на погледа. „Измества“ се в страни. С други думи, появява се за него още един червен квадрат, като цялата останала част от белия фон изглежда обагрена в синьо.

Появата на втория червен квадрат в описанния случай върху фон на, федом с действително наблюдавания, е безспорно доказателство за присъствието на ярко изразен ейдетизъм у експериментираното лице: червеният квадрат върху белия лист хартия за А. Д. е фактически видимият, както и за всеки друг човек, който го наблюдава. При А. Д. обаче, който е ейдемик, с преместването на погледа върху фоновата част на белия лист хартия вместо послеобраз в допълнителен на оригиналата цветят, както у останалите хора, продължават да се виждат контурите так на червения квадрат, който изследваното лице нарича втори. В такива случаи вторият квадрат, който е ейдемично продължение като остатъчно впечатление на действително наблюдавания червен квадрат, като че ли се „носи“ от движението на погледа. Значение в това отношение има обстоятелството, че ейдемичният образ — подобно на послеобразите — в момента на експериментирането е свързан все още с продължаващите след фиксацията на погледа физиологични процеси в ретината на окото.

Разглеждайки сходствата и различията между послеобразите и ейдемичните образи, Михаил Димитров изтъква, че ейдемичните образи „също могат да се менят, когато отдалечаваме или приближаваме подложката, върху която ги проектираме, но не следват строго закона на Еммерт“ (М. Димитров — „Психология на спонтания ейдемизъм“). Изглежда, че тези промени във видимата големина на истинския ейдемичен образ, подчиняващи се частично на закона на Еммерт за послеобразите, за които говори Михаил Димитров, не са в сила за всички ейдемични образи от изследвания тип.

В нашите проучвания попаднахме на интересен случай, при който ейдемичният образ се придвижава от три едновременно с него съществуващи отрицателни послеобрази. При преместване на погледа си върху чист бял лист хартия или върху стената, което става след предварително съсредоточаване на погледа върху действителния червен квадрат, експериментираното лице С. С. започва да „вижда“ не един, а четири образа във форма на квадрат. Ейдемичният образ е в червен цвет. Останалите три могат да бъдат определени като отрицателни послеобрази в различни цветни тоонове. Единият от тях се появява в ляво от червения квадрат в млечножълт цвет, другият — в дясно от него в жълт цвет, а третият — под червения квадрат — в черно. След известно време послеобразите започват постепенно да преминават в резидав цвет.

Последователните послеобрази в описанния случай могат да се обяснят като остатъчни явления от промените при съсредоточаването още по време на фиксацията на погледа върху червения квадрат, при което изображението му попада в различни пунктове от ретината на зрителното сетиво. За отбелязване е обаче, че при проектирането им върху стената, която е на по-отдалечено разстояние от експериментираното лице, констатацията на изследваното лице е, че впечатленето за червения квадрат се запазва с големината на оригиналата, докато останали-

те три квадрата от типа на послеобразите са с увеличени размери. От това следва, че според описанието на лицето законът на Еммерт остава в сила само за трите послеобраза. За ейдетичния образ в червен цвят в дадения случай законът на Еммерт не важи.

Лицето А. Д., у което бе доказано наличието на ейдетични прояви при фиксиране на погледа върху стената, съобщава за появата върху нея на петно в цвят охра. В процеса на експериментирането много често се сблъскваме с подобно определяне за формите на образите, което показва, че те се появяват като геометрически неясно изразени фигури. Лицето не може да даде точен отговор за размерите на петното. Съобщава, че то е много по-голямо от червения квадрат. Явно е, че в този случай специално за „петното“ става дума за послеобраз, за който е в сила законът на Еммерт. След 15 сек. петното се превръща в кълбо със същия цвят, очертано като триизмерно, т. е. с впечатление за обемност. Подобни превръщания на субективно-нагледния образ в съзнанието на експериментираните лица според нас също се съществуват на ейдетична основа. Образът е зависим и от движението на погледа на експериментираното лице. „След като мигна — добавя А. Д., — мога да преместя кълбото във всяка желана посока.“

Както бе изтъкнато по-горе, ейдетичните образи вземат мяждинно място между послеобразите и представите. Следователно те оказват определено влияние както върху послеобразите, така и върху представите. Считаме обаче, че и в единния, и в другия случай процесите на взаимодействие са обратими. Това ще рече, че послеобразите и представите на свой ред също оказват влияние върху ейдетичните образи. Ще насочим вниманието си само към влиянието на послеобразите върху ейдетичните образи.

В процеса на проучвателната ни работа събрахме факти, които потвърждават мисълта, че отрицателните послеобрази влияят върху проявите на ейдетизъм. Така например експериментираното лице В. К. съобщава, че след интервал на съсредоточаване на погледа от 15 сек. върху белия лист хартия започва да вижда квадрат с интензивен синьозелен цвят. Думите на лицето говорят за наличието на отрицателен послеобраз. Около квадрата обаче фонът е във виолетов цвят, примесен с червено, а людият краишата му се наблюдава светлозелена ивица, която е много по-бледа от цвета на зеления квадрат. Тук фактически съживителствуват два образа — последователен и ейдетичен, които като че ли се наслагват един върху друг.

Въпросът е в това, дали зеленият цвят извиква виолетовия или обратното. От думите на експериментираното лице става ясно, че двата цвята възникват едновременно. Известно е, че зеленият е допълнителен на червения. В случая обаче като че ли се отнася за обратно явление. Още повече, че червеният цвят е примесен с виолетово — допълнителен цветен оттенък, който липсва при оригиналата.

За отбележване е, че върху стената след полагаемата се почивка, експериментираното лице вижда квадрат в зелен цвят с размери почти метър на метър. Налице е класически тип отрицателен послеобраз, при който се наблюдава и действието на закона на Еммерт. Около квадрата обаче се появява охрово-виолетов экран. Охрово-виолетовият оттенък към краишата на „екрана“ постепенно стига до кафяво. И върху белия лист, и върху стената се наблюдава едно и също явление.

Съществуването на ейдетична проява у експериментираното лице е безспорно — иначе не би могло да се обясни впечатлението за нали-

чието на виолетово-червено-кафявия цвят. Но защо ейдемичният образ и послеобразът са разменени по място? Описаният феномен ни насочва към мисълта, че такава размяна на местата на ейдемичния образ с послеобраза е физиологически обусловена. Тук е трудно да се докаже кой от двата образа изпълнява ролята на индуктор, защото хронологически те възникват едновременно. Логично би било предположението, че виолетово-червеният цвят индуцира появата на зеления, защото той е основен, то-точно в случая се проявява като разновидност на оригиналния червен цвят. Като доказателство на изказаното предположение служи и обстоятелството, че около виолетово-червения цвят се наблюдава зелена ливица.

При повторно провеждане на опита върху белия лист хартия, след интервал на съредоточаване от 15 сек., се наблюдава петно в цвят „убито“ червено, примесено с охра. След 15 сек. фонът (белият лист хартия) около петното придобива синкав оттенък, при което цветът на петното остава неизменен. Без съмнение, налице е ейдемична проява с онни типични черти, които по начало характеризират ейдемичния образ.

В описания случай обаче се наблюдава намаляване на интензивността на цветния тон на ейдемичния образ, защото е в „убито“ червено, а не в ярко червен тон. Цветът на ейдемичния образ не е абсолютно тъждествен на цвета на оригинала. Налице е и отрицателен образ с ярко изразена интензивност на цветния тон. Този послеобраз според нас е обусловен от ейдемичния. В него се наблюдават оттенъци, които могат да се тълкуват като индукционно следствие от цветните нюанси на ейдемичния образ.

Тези, както и други подобни факти от нашето изследване, позволяват да бъде изказана хипотезата, че интензивността и формата на отрицателния послеобраз, индуциран от ейдемичен, зависят от интензивността и формата на самия ейдемичен образ.

Докато времето на фиксацията на погледа върху червения квадрат е един и също, то при първия опит времето на ейдемичния образ е 25 сек., а при втория — 35 сек. Експериментът беше проведен по два пъти с всички лица. Бяха събрали данни за времетраенето на образите, аналогични на описаните, от което може да се направи извод, че съществува практическа възможност за тренировка в повторното извикване на ейдемичния образ. За сега обаче поради ограниченността на нашите изследвания все още не сме в състояние да докажем безрезервно това предположение и да го обосновем теоретически.

Дотук бяха изложени резултатите, получени през началния етап от нашето изследване върху ейдемизма. Сега, когато изследването все още не е завършено, те представляват за нас достоверни, експериментални факти, които се нуждаят от съответни теоретически обобщения и изводи. Според нашия замисъл започнатият експеримент следва да продължи с изясняване на проявленията на ейдемичните образи не само върху екран или подложка (чисто бял лист хартия), но и върху тъмния фон на зрителното поле при затворени очи. Изясняването на въпроса за същността на ейдемичните образи от посочения тип и тяхното взаимоотношение с послеобразите би дало възможност за уобиване и до никаки особености на цветоусещанията. Още повече, че ейдемизмът в редица случаи оказва влияние както върху цветния тон, така и вър-

ху впечатлението за формата на послеобразите. Подалечна цел в това отношение за нас представляват онни ейдетични образи, които се проявяват под формата на халюцинации.

POSTIMAGES AND EIDETISM

M. D. Vulcheva—Staneva

It is an experimental study carried out to discover signs of eidetism in individuals in order to clarify some aspects of the properties and characteristics of this phenomenon. For the purpose, students at the Academy of Fine Arts were tested by one of the negative image tests modified to reveal display of eidetisms. The specific features of postimages as well as those of changes in the colour tints of the eidetic images are described in the paper.

КЪМ ВЪПРОСА ЗА АКТИВНОСТТА В СЪВЕТСКАТА ПСИХОЛОГИЯ

T. H. СЧАСТНАЯ

Съветската психологическа наука, основавайки се на марксистко-ленинската философия, за пръв път в нова светлина разгледа редица важни психологически проблеми и в частност проблема за активността. Този проблем може да бъде правилно поставен и разрешен само върху философската основа на диалектическия и историческия материализъм, за когото изходен пункт в разбирането на човешката психика е материалната практическа дейност, насочена към преобразуване на света.

„Хората — пише Маркс —... започват с това, че за да ядат, пият и т. и., не „чакат“, а действуват активно, овладяват с действия известни предмети на външния свят и по такъв начин удовлетворяват своите потребности...“¹

Реализацията на тези марксически положения определя основното направление на конкретно-психологическото решаване на проблема за активността в съветската психология. Опитите за такова решаване обхващат цяла историческа епоха, започната от победата на Великата октомврийска революция. Въпреки големите успехи в теоретическата разработка на проблема за активността и експерименталните изследвания на свързаните с него въпроси, много аспекти на този проблем остават все още недостатъчно проучени.

¹ Маркс, К., Фр. Енгелс. Соб. соч., т. 19, стр. 377.

Разглеждайки проблема за активността като един от водещите в съвременната психологическа наука, ние си поставихме задачата да анализираме движението на психологическата мисъл, насочено към реализация на диалектико-материалистическата методология в разбирането на психологическата активност. Предполагаме, че този анализ ще помогне да се разберат постиженията при разработката на проблема за активността, да се разкрият възникналите пред изследователите трудности и да се наблюдат въпроси, все още очакващи разрешение. В историческия анализ се опират на известното положение на Енгелс: „С каквото започва историята, с това трябва да започне ходът на мислите и по-нататъшното движение ще бъде нещо друго, а отражение на историческия процес в абстрактна и теоретическа последователна форма...“²

Активността се разглежда в психологията през 20-те години като физиологическа функция на живия организъм и като социална характеристика на човешката личност. Все пак тези моменти се разглеждат в повечето случаи извън тяхната реална връзка.

Психологията в тези години се определя като наука за поведението на живите същества, водещо става направлението „поведенческа“ или „обективна психология“, опиращо се на постиженията на предничавото естествознание — трудовете на И. П. Павлов, А. А. Ухтомски, А. Н. Сверцов, В. А. Вагнер. Изследванията на И. П. Павлов и А. А. Ухтомски дават възможност да се изясни същността на физиологичните основи на психичната дейност.

Най-изтъкнатите представители на обективната психология през 20-те години са В. М. Бехтерев, В. М. Баровски, К. Н. Корнилов, Н. П. Блонски.

В. М. Бехтерев след Октомврийската революция застана начело на научно направление, получило наименование „рефлексология“.

Рефлексологията се изявява като наука за човешката личност, проучвайки я от биосоциална гледна точка. Поставя се задачата да се преустрои психологията на основата на диалектическия материализъм, не обезличавайки човека, а признавайки неговата активна роля в преобразуванието на окръжаващия свят. Тази задача В. М. Бехтерев се опита да разреши на основата на физиологическото обосноваване на всяка активност, в това число и на социалната.

В основата на всички действия на организма Бехтерев вижда проявата на общи физически закономерности: закона за съхранение и превръщане на енергията и закона за разсейване на енергията в световното пространство. Всяко действие представлява от себе си превръщане на нервно-психическата енергия в кинетическа. При това се извършва разсейване на енергията, натрупана в мозъка, което не води към нейното пълно изразходване, доколкото организъмът като цяло има запас от енергия. Създателната дейност, според Бехтерев, е само частен случай при изразходването на енергията — външна проява на процесите, развиващи се в нервната система на организма, в хода на която външните въздействия се свързват с миналия опит.

Продължавайки да развива своите енергетически виждания, Бехтерев ги отнася не само към отделната личност, но и към колектива като цяло. Той създава отрасъл на психологията, който да решава проблемите на социалната психология и го нарича „Колективна рефлексология“.

² Маркс, К., Фр. Енгелс. Избр. произв. т. 1, стр. 322.

В социално-психологическата концепция на Бехтерев положителна страна е погледът към проблемите на социалния живот. Активността на човека се разглежда в социален план, признава се нейната насоченост към изменение на живота на обществото, но все пак подходът към проучването на този проблем, пренасянето на биологическите понятия в социологията, опитът да се разгледа обществото като съвкупност от „физиологически енергетични машини“ носи явно ненаучен характер.

К. Н. Корнилов пръв от съветските психолози излиза с изискването научната психология да се основава на постановките на марксистката философия. Той започва борба с представителите на идеалистическата психология, от една страна, и представителите на вулгарно материалистическите възгledи, от друга.

Срещу рефлексологията К. Н. Корнилов издига реактоложната концепция, в която се опитва да премине от рефлексите като отговор на отделни органи или системи на организма към характеристика на цялостното поведение на човека.

Реакцията, като активно действие на субекта, К. Н. Корнилов противопоставя на рефлекса, който според него има пасивен характер. Такъв подход съдържа крачка напред в направлението за разбиране на активността, в сравнение с рефлексологията. Все пак по своята същност той е декларативен, доколкото реактоложията не съумява да преодолее биологическата трактовка на човешката психика.

П. П. Блонски³ в следреволюционните работи преминава на по-зациите на поведенческата психология и отделя много внимание на физиологическото обосноваване на активността. В това отношение неговите възгledи са близки до рефлексологичните. Все пак Блонски разглежда активността в аспекта на задачата за проучване и възпитание на детската личност.

Първата фаза — възпитание на привички, втората — възпитание на активност, третата — подчинение волята на разума. Възпитанието на привички и активност създава според Блонски съзнателен и устойчив човек. Активността в случая той разбира като дейност, свързана с волево усилие.

Задачата се състои в това да се възпита човек, който би действувал не като „безупречен автомат, но като активно същество, действията на което произтичат от него“. Трябва така да се възпитава — пише Блонски, — че човек да може да използува всички свои сили; своята активност — умствена, моторна, трудова.

Прегледът на различните течения на поведенческата психология през 20-те години показва, че като не се гледа на съществените различия между възгledите на В. М. Бехтерев, В. М. Боровски, К. Н. Корнилов, П. П. Блонски, тях ги свързва единен подход към проблема за активността. Единството на този подход се състои в това, че макар субектът да се признава за активен, тази активност не излиза из рамките на енергетическата или физиологическата активност, която е неотменно присъща на всичко живо. Като доминиращ фактор се разглежда влиянието на средата, а субектът, подложен на това влияние, остава в същност пасивен. Опитите да се излезе извън рамките на тази схема, позоваването на ролята на социалните фактори и значението на възпитанието за формиране активността на субекта не получава

³ Реформа науки, М., 1920.

научно развитие и затова не се изменя общий смисъл на концепцията.

В разглеждания исторически период проблемът за активността не остава само в границите на поведенческата психология. Той привли-ча и психологите, които се опитваха да построят нова психология на основата на фройдизма, некритично приемайки идеите на психоанализа като „марксически“ или близки до марксизма (Б. Е. Биховски, М. Рейчнер, Б. Б. Фридман, А. Б. Залкинд).

Основавайки се на марксистките постановки за ролята на потребностите и неосъзнавания от субекта характер на влиянието на материалните условия на живот върху съзнанието, привържениците на психоанализа считат, че подсъзнателните биологични влечения са психологически корелат на историко-материалистическото учение за движещите сили в поведението на хората.

Грешките на „поведенческото“ и фройдисткото тълкуване на активността, които били подхвърлени на рязка критика още през 20-те и началото на 30-те години, очевидно показват, че да се намери разрешаване на проблема за активността чрез анализиране на човека като биологично същество е невъзможно. Започва търсене на нови подходи за конкретно-научна реализация на марксистките постановки за социалната същност на индивида.

М. Я. Басов⁴ е един от първите съветски изследователи, който поставя въпроса за изследване активността на личността в процеса на дейността. Той разглежда човека като „активен деятели в окръжаваща среда“ и противопоставя неговото поведение на пасивните форми за приспособяване, присъщи на животните. Басов вижда ограниченността на схемата „стимул-реакция“, характерна за поведенческата психология и необходимостта от въвеждане на нов принцип, който да обясни човешката дейност за преобразяване на света. Като такъв принцип той издига понятието „воля“, която разглежда като характерно качество на личността, специфично само за човека, определящо неговата същност и особеност в редицата от живи същества. Въпреки че понятието „воля“ Басов взема от емпирическата психология, то придобива нов смисъл: волята Басов разглежда не като особен психически процес, който влияе на другите психични процеси и на съзнанието, а като механизъм за организация на поведението, дейността на субекта. Басов не съумява да преодолее възгledа за човека като организъм само външно свързан със социалната среда. Тази задача е решена за пръв път в изследванията на Л. С. Виготски.

Л. С. Виготски⁵ изхожда от това, че психиката е функция на човешкия мозък, социална по своето съдържание и произход. Затова обяснението на особеностите на човешката психика трябва да се търси в историята на развитието на обществото и особено в тези условия, които определят формирането на човешкото съзнание. Основната от тези особености е възникването на трудовата дейност, което според Л. С. Виготски, е повратен пункт за психическото развитие на човека.

Използвайки издиганото от Дженинкес понятие „система на активността“, характеризиращо спектъра от форми в поведението на животните, Л. С. Виготски пише, че човекът също притежава „система на активността“, ограничаваща неговото поведение. И в същото време той има безкрайни възможности да разширява своята „система на активност“ благодарение оръдията на труда.

⁴ Общие основы педагогики, М., 1934.

⁵ Виготский, Л. С. Развитие высших психических функций. М., 1960

Основно значение за разбиране психологията на човека имат, от гледна точка на Л. С. Виготски, не употребяването сама по себе си на оръдията на труда, а тези двигатели в самото поведение в психическите функции, които са свързани с тях. Тези двигатели Л. С. Виготски вижда в прехода към употреба на „психологическите оръдия“, каквото са разните форми на знаците. „Знаци“ Виготски нарича изкуствените стимули — средствата, които въвеждат в психологическа ситуация. Активното приспособяване към средата, изменението на средата не може — казва Виготски — да се основава на сигнализация, пасивно отразяваща природните връзки. Употребяването на изкуствени стимули е активно вмешателство на човека в ситуацията. Активната роля на човешкото поведение, според Виготски, се състои в създаването на знак-стимул. По такъв начин знакът се проявява като чисто човешка форма на управление, форма на организация на специфичната човешка активност. Виготски подчертава важността на създадените от човечеството сложни системи от знаци: езикови знаци, математически символи и т. н.

Характеризайки възникването на висшите психически функции, Л. С. Виготски говори за това, че всяка висша психическа функция се проявява отначало като функция на социално психологическо-то приспособяване във форма на взаимодействие на хората и след това като функция на личността. В първия случай тя се изявява като интерпсихологическа категория, във втория — като интрапсихологическа функция. При това Виготски подчертава, че формирането на висшите психически функции се определя от социалните условия, условията на социалното общуване, социалните отношения. Обществото е един от основните определящи фактори на човешкото поведение. Всички висши психологически функции са интериоризирани отношения от социален характер, основа на социалната структура на личността. И това се отнася не само до историческото развитие на поведението, но и до развитието на психиката на детето. Правейки анализ, Л. С. Виготски установява следната последователност: отначало хората въздействуват на детето, след това то сама влиза във взаимодействие с околните, после то започва да въздействува на другите и на края започва да въздействува сама на себе си.

Особено място в разработване на проблема за активността заема научната школа, създадена в Грузия от Д. Н. Узнадзе.⁶ Главен предмет на нейното изследване е несъзнателната „сфера на активността“, разгледана като готовност за определена дейност. Тази готовност е наречена установка. Понятието установка се различава коренно от фройдисткото разбиране за несъзнателното. Установката възниква при наличността на два фактора — потребност и ситуация, при които се проявява: тя изразява първичната връзка между тези фактори, в рамките на което се разгръща следващата дейност. Все пак човек като социално същество е способен да действува не само на равнището установка, но и на равнището „обективизация“, предполагащо осъзнаване на ситуацията и планиране. Теорията за установката бе споредливо критикувана от редица съветски психолози, обявили се против универсализацията на понятието установка. Все пак безспорна е заслугата на Д. Н. Узнадзе за това, че той пръв в съветската психология се опита да осмисли от марксистки позиции несъзнателните форми на активността.

⁶ Экспериментальные основы психологии установки. Тбилиси, 1961.

Набелязаният в съветската психология през 30-те години марксистски подход за съотношението между биологическата и социалната детерминация на психическото даде възможност по-късно ясно да се разграничават общобиологическите аспекти при проучване на активността, доведе до преосмисляне мястото на проблема за активността в психологическата теория и до издигане на принципа за активност в един от методологическите принципи на психологията.

Ако до Октомврийската революция и в зората на развитието на съветската психология у редица изследователи се наблюдава тенденция към биологизация на активността на личността или, обратното, към откъсване на психологическата активност от нейните биологически основи, то съвременната наука издигна, от една страна, значително по-точна концепция за биологическата активност като общо свойство на всеки жив организъм, което е присъщо и на човека, и от друга страна, теория за специфичните форми на активност, характеризиращи човека като съзнателна личност, продукт на общественото развитие.

Проблемът за биологическата активност заема едно от водещите места в теорията на П. К. Анохин и Н. А. Берншайн. Двете теории изхождат от положението, че активността, възникнала в еволюционния процес като явление, присъщо на живота, не може да бъде разбрана, без да се разглежда взаимодействието на живите същества със средата. В процеса на това взаимодействие въз основа на преодоляването на възникващите противоречия между организма и условията за неговото съществуване се формират физиологическите механизми, не само обезпечаващи адекватен отговор на въздействията на външния свят, но и даващи възможност да се изпреварят тези въздействия, да се изгражда поведение, ориентирано не към извършващите се събития, а към предстоящите (П. К. Анохин) на постигане „необходимото бъдеще за организма“ (Н. Л. Берншайн)⁷. При това действието на организма, насочени за постигане на „необходимото бъдеще“, се регулират с помощта на обратните връзки, носещи информация за степента на успеваемостта.

Необходимо е да бъдат разгледани работите на Н. Ф. Добринин, С. Л. Рубиншайн, А. Н. Мантиев като основни направления в психологическото проучване на активността.

На Н. Ф. Добринин принадлежи разработването на принципа за активността и свързаният с него проблем за значимостта на обектите, към които е насочена активността и собствените действия. Изходен пункт в концепцията на Н. Ф. Добринин за активността е проучването на вниманието, което чрез организационния, избирателен характер на процесите на съзнанието изразява взаимоотношенията между личността и света. Н. Ф. Добринин установява наличието на елементарни и висши форми на активност, изгражда йерархията на източниците за активност, в която се включват потребностите, интересите и убежденията. В работите на Н. Ф. Добринин понятието „значимост“ се извежда напред във връзка с анализа на условнорефлекторните механизми на активността и установяването на отличието на висшите форми на активност, присъщи на човека от нисшите форми. Спецификата на тези висши форми на активност според Добринин е в това, че те могат да се насочват не само от тясно лични потребности, но и от изискванията на обществото, които стават за човека личностно значими.

⁷ Берншайн, Н. А. О посторенне движени. М., 1947.

Динамиката на значимостта Н. Ф. Добринин и неговите ученици проследяват чрез конкретен експериментален материал. Нейното проучване се превръща в един от действените методи за изследване на личността.

В трудовете на С. Л. Рубиншайн⁸ проблемът за активността е страна на общия проблем за детерминистичното обяснение на психиката. Принципът на детерминизма, според Рубиншайн, се изразява в действието на външните причини чрез посредничеството на вътрешните условия, резултатът от външните въздействия и вътрешните условия се изменя в еволюционния процес, като нараства сложността на условието, то се изразява в увеличаване самостоятелността и активността при реагиране на външните въздействия. Накрая тази активност преминава „в качествено нови отношения на човека, когато той в условията на обществения живот се проявява като субект в дейността, като личност“.

Дейността С. Л. Рубиншайн разглежда като специфична за света. Активността на психиката на съзнанието не може да бъде разбрана вън от връзката ѝ с дейността. С. Л. Рубиншайн формулира принципа за единство на съзнанието и дейността, според който съзнанието не само се проявява, но се и формира в дейността; дейността на човека обуславя формирането на неговото съзнание, на неговите психически връзки, процеси и свойства, а последните, осъществявайки регулация на човешката дейност, са условие за нейното адекватно изпълнение. По такъв начин отпада необходимостта от специално обяснение за активността на съзнанието: то просто не съществува извън процеса на взаимодействие на познавателната и действуващата личност с обектите на света.

Като се оценява приносът на С. Л. Рубиншайн за разработването на проблема за активността, необходимо е да се отбележи, че той успява теоретически да обоснове основното направление на психологическото решение по този проблем, което се състои в анализа на съзнателната дейност на субекта. Този анализ в работите на С. Л. Рубиншайн обаче не получава конкретно приложение.

Едновременно със С. Л. Рубиншайн започва проучване на съответното съзнанието и дейност знаменитата група сътрудници и ученици на Виготски (В. И. Аснин, Л. И. Божович, П. Я. Галперин, А. В. Запорожец, П. И. Зинченко и др.) под ръководството на А. Н. Леонтиев. Това проучване води до разработване на система от възгледи за материално практическата дейност на човека като решаваща форма на неговата активност и до създаване на метод на структурния анализ, който е основен метод за изследване на дейността.

Проучването на влиянието, което промяната на условията за дейност оказва върху психичните процеси, на влиянието, което преустройството на дейностите оказва върху възстановяването на двигателните функции, нарушен следствие нараняване, психологическият анализ на конкретните видове дейности на детето (учение и игра), творческото изследване на възникването и историческото развитие на съзнанието помагат на А. Н. Леонтиев да отдели основните съставящи структури на дейността — външни обективни и вътрешни психологически.

Установено е, че дейността е социална не само по съдържание, но и по структура, доколкото тази структура се е създала в условията

⁸ Рубиншайн, С. Л., Основы общей психологии. М., 1940.

на сътрудничеството между хората и е подчинена на системата от обществени отношения.

Структурният анализ на дейността помага по новому да се пристъпи към разбирането на връзката между нейните подбудителни сили (потребности, интереси и др.) с обектите, които са цел на действията. Тази връзка се проявява във вид на личностен смисъл на действието, определен от отношението на мотивите към целите. В рамките на проучването на практическата, материалната дейност, като основна форма на човешката активност, се ражда новата представа за активността на самите психични процеси, които започват да се разглеждат като особен вид действие. Крайният резултат е, че психиката в своята цялост се проявява като вътрешна психическа дейност, която има принципиално същата структура, както и външната материална дейност. Развитието на това разбиране поставя пред психологията нова задача — да се установи съотношението между практическата, материалната дейност на субекта и неговата психическа дейност. В работите на А. Н. Леонтиев, А. В. Запорожец, П. Я. Галперин, Д. П. Елконин функцията на психическата дейност се определя като ориентир върху чисто по отношение на външната практическа дейност. Предшествуващи изпълнението на практическите действия, вътрешните ориентировъчни действия проверяват ситуацията от гледна точка на стоящите пред субекта задачи, набелязват пътицата за осъществяване на практическите действия, насочват и регулират тяхното изпълнение.

При изучаване генетичните връзки между тези видове действия се установява, че психическите форми на действията произлизат от външните материални форми по пътя на интериоризацията („врачавания“)⁹. Етапите и закономерностите на процеса „интериоризация“ са проучени най-подробно от П. Я. Галперин заради умствените действия и от А. З. Запорожец и неговите сътрудници — заради перцептивните действия.

Трябва да се подчертава, че линията на изследванията на сътрудниците и учениците на С. Л. Виготски съвсем не е изолирана в съветската психология. Напротив, тя отразява генерално направление в работите на съветските психолози и много от тях внасят извънредно съществен принос при разработване на психологическите проблеми на дейността. Така В. Н. Мясищев, разработвайки проблема за отношенията, подчертава действената форма на целия психически живот на човека, показвайки неговата неразрывна връзка с познавателната страна. Б. Г. Ананиев, Б. М. Теплов, А. А. Смирнов и редица други психолози извършват плодотворни изследвания на психологическите действия в областта на възприятията, паметта и др.

Понятието „активност“ в съвремената съветска психологическа наука включва няколко взаимосвързани аспекти: социално психологически определящ активността според участието на личността в живота на обществото, собствено психологически, според който активността се проявява като специфично свойство на човешкото съзнание и биологически, разглеждащ активността като общо свойство на живия организъм.

Общото движение на научно психологическата мисъл за обясняване активността на личността през годините на съветската власт може да бъде определено като търсене на път за реализация в конкрет-

⁹ Обръщане.

но психологически план на марксическото положение за човека като субект на познанието и труда, за активния характер на психическото отражение. Това търсено измина сложни пътища, нерядко включвайки на първо време безкритично заимствувани чужди на марксизма, например фрайдистки концепции и опити „за тяхното чисто външно „обединяване“ с марксическите идеи. Най-сложна за съветските психологи се оказа задачата да се излезе из рамките на биологическото разбиране на активността и да се разкрият механизмите на нейната социална детерминация. В трудовете на Л. С. Виготски, С. Л. Рубинштайн, Н. Ф. Добринин, А. Н. Леонтьев постепенно се създава психологическата теория, в която активността на субекта се проявява като единна система на обществено-детерминираната предметна дейност, включваща както външната (материалната), така и вътрешната психическа дейност. Все пак проблемът за активността в никакъв случай не бива да се счита за окончателно разрешен. По-скоро е намерено само общото направление за неговото решаване, създаващо основа за по-нататъшни изследвания. Психологическото учение за дейността изобилствува с „бели петна“, с въпроси, които са поставяни и още не са решени. Така например различаването на материалната и психическата дейност като външна и вътрешна е само първо приближаване. В реалната дейност на индивида психически компоненти се съдържат във всеки процес на външна дейност така, както всяка вътрешна дейност включва използване на усвоените от индивида, но не психологически по своето съдържание обекти. Във връзка с това не е изяснено как се отнасят помежду си понятията психическа дейност, ориентировъчна дейност и вътрешна дейност. Освен това не е изяснено доколко е правилно въобще да се говори за психическа дейност. Може би е по-правилно да се направи ограничаване с термина „психически действия“, като се има пред вид, че те винаги са само част от цялостната човешка дейност. Тези и много други въпроси все още очакват по-нататъшно проучване.

ON THE PROBLEM OF ACTIVITY IN SOVIET PSYCHOLOGY

T. N. Schastnaya

The author studies the problem of activity investigated by Soviet psychologists as one of the major problems in contemporary science of psychology. She has based her research on the dialectic material methodology in the concept of psychological activity. She has considered the works of N. P. Behterov, V. M. Blonski, K. N. Kornilov, M. Y. Basov, L. S. Vigotski, D. N. Uznadze, N. F. Dobrinin, S. L. Rubenstein, A. N. Mantiev, A. N. Leontiev, A. V. Zaporozhets, P. Y. Galperin, B. G. Ananiev, B. M. Teplov, etc.

ПЕДАГОГИЧЕСКА И ВЪЗРАСТОВА ПСИХОЛОГИЯ

РОЛЯТА НА ГРАФИЧЕСКАТА НАГЛЕДНОСТ ПРИ ОБУЧЕНИЕТО
ПО МАТЕМАТИКА В I–III КЛАС ЗА РАЗВИТИЕ НА МИСЛЕНЕТО

РАДИ РАДЕВ

В Тезисите на ЦК на БКП за развитие на нашата образователна система се изтъква, че при обновяването на методиката и организацията на обучението в новото училище следва да се обърне особено внимание преди всичко на методите, които позволяват максимално да се развиват активността и инициативността на личността, да се оползотворяват възможностите на човешкия интелект. В много въпроси, свързани с усъвършенстването на методиката и организацията на учебно-възпитателната работа по математика в I–III клас, важно място заема онагледяването, в това число и графическата нагледност. Целесъобразното онагледяване в процеса на изясняването и усвояването на математическите знания съдействува за повишаване ефективността на обучението. Графическата нагледност е характерна особено за обучението по математика.

Когато се разглежда въпросът за графическата нагледност, в методическата литература обикновено се имат пред вид традиционните нагледни средства — схематични рисунки, предметно-аналитични картини, схеми и чертежи. В наше време все по-голямо значение придобиват и съвременни графически средства, като диаграмата на Вен, графи и др. В по-нататъшното изложение, когато говорим за графически нагледни средства, ще имаме пред вид някои традиционни и някои съвременни.

У нас специални изследвания върху графическата нагледност при обучението по математика в началните класове не са правени. Задълбочени изследвания върху графическата нагледност при работата над аритметичните задачи в началните класове провежда съветската авторка М. Е. Боцманова. На различни страни на графическата нагледност се спират видни съветски автори, като Н. А. Менчинска, В. П. Стрезикозин, В. А. Крутешки, С. П. Баранов, Е. М. Семенов, М. М. Тоненкова и др., чехословашките методисти М. Янку и И. Кабеле, белгийските автори Ж. Папи и Ф. Папи и др. В техните изследвания се наблюга на прехода към графическа нагледност, анализа на вътрешните, съществените връзки и зависимости в задачите, съчетаването на емпирични и теоретични обобщения, анализа на задачата като нещо цяло, използването на графи и на диаграми на Вен и др.

От 1970 г. в СССР се извършва експеримент под ръководството на М. П. Кащин и А. М. Пишкало за създаване училище на бъдещето — с постъпване на децата в него на 6-годишна възраст. Специално

при обучението по математика учениците се учат да прилагат теоретико-множествени модели за решаване на текстови задачи и графи за решаване на някои текстови задачи и на уравнения.

При обучаването по математика в съветското тригодишно начално училище широко се прилагат рисунки, схеми и чертежи за онагледяване на начините на събиране, изваждане, умножение и деление, които учениците изучават за изясняване, свойствата на аритметичните операции и особено за онагледяване условията на по-сложни текстови задачи. Такива графически средства се използват и в обучението по математика в другите социалистически страни, а също така и в някои развити капиталистически страни. В наше време, наред с традиционните средства, все по-широко приложение намират графиките и диаграмите на Вен.

С въвеждане на програмата от 1973 г. в обучението по математика в началните класове на нашето училище доста широко навлезе диаграмата на Вен, а в някои случаи се използват и графи. В цялата тази дейност обаче не е изградена стройна система.

От изложеното се вижда, че графическата нагледност играе определена роля в обучението по математика в началните класове. Графическите средства обединяват сетивно-образното и абстрактно-логическото и се оказват много подходящи за осигуряване развитието в единство на конкретно-образното и абстрактно-логическото мислене у учениците като две страни на единния мисловен процес. Тъй като в един от графическите средства, характерни за обучението по математика, преобладава конкретно-образният елемент (рисунки, предметно-аналитични картини), а в други — абстрактно-логическият (чертежи, графи, диаграми на Вен), то с приложението им в учебно-възпитателния процес в определена система може да се осигури постепенност в развитието на мисловните процеси от по-нисшите към по-висшите им форми. Така не ще се допуснат излишни затруднения за учениците при изясняването и усвояването на знанията.

Важността на въпроса за графическата нагледност при съвременното обучение по математика ни наведе на мисълта да се спрем на него с цел да допринесем за изясняване ролята на приложението в определена система на графически нагледни средства при решаването на задачи за развитие на мисленето на учениците.

В нашето изследване излязохме от хипотезата, че приложението на традиционни и съвременни графически нагледни средства при обучението по математика в определена система — от по-конкретни към по-абстрактни по своята форма и съдържание, от прилагане на рисунки, схеми, чертежи и др., изгответи от учителя, след това от класа под непосредственото ръководство на учителя, при полусамостоятелна и на края при напълно самостоятелна работа на учениците за онагледяване на определени знания и задачи, към съставяне на задачи по дадени схеми, ще съдействува да се повиши развиващият характер на учебно-възпитателната работа по математика.

Във връзка с така формулираните цел и хипотеза на изследването пред нас възникнаха за решаване следните задачи:

1. Да изградим система на използване на графически нагледни средства при решаването на текстови задачи в I—III клас.

2. Да приложим изградената система на работа при експериментално обучение и да проверим нейната ефективност в развитието на мисловната дейност на учениците. Тъй като мисленето е много сложен

процес, нашите изследвания бяха насочени главно към някои негови страни — умения на учениците за анализ, синтез и обобщение при работа с математически обекти, умения за пренос на знания, умения за правене на нови обобщения върху основата на изучаването и творческото приложение за знанията.

Основни методи при изследването бяха теоретичен анализ, констатиращ и обучаващ експеримент, наблюдения в практиката, анализ на самостоятелни работи на учениците и др. За да установим значимостта на различията между резултатите в експерименталните и контролните класове използвахме метода непараметричен анализ — критерий x^2 .

Експериментално обучение бе осъществено през учебната 1977/78 и 1978/79 година, съответно в I и II клас на 104-то училище, София, а през втората учебна година — и в I, II и III клас на 13-то училище, София. Като контролни бяха използвани паралелки в 104-то и в 18-то училище в София, които предварително бяха изравнени по математическа подготовка и развитие на учениците с експерименталните класове.

Основните показатели, по които преценявахме ефективността на експерименталното обучение, са:

- степен на обобщеност на усвоените знания;
- усвоените от учениците умения за анализ, синтез и обобщение при решаване на разнообразни задачи;
- уменията на учениците за пренос на знанията в нови за тях ситуации и за правене на нови обобщения върху основата на усвоените знания.

Като имахме пред вид ролята и мястото на графическите средства в съвременната математика, характерните особености на началния училищен курс по математика у нас, приложението на графическите нагледни средства при обучението и особеностите в развитието на мисленето у съвременното българско дете в началната училищна възраст, системата на експерименталното обучение изградихме върху следните основни принципи:

1. Приложението на графическата нагледност да пронизва целия училищен курс по математика от I до III клас.

2. Като имахме пред вид, че обучението по математика в началните класове се осъществява главно чрез решаване на задачи, че текстовите задачи са важно средство в обучението и че работата над тях затруднява значителна част от учениците, голямо внимание отделихме на приложението на графическа нагледност, особено при сложните текстови задачи.

3. Прилагаха се разнообразни нагледни средства — рисунки, предметно-аналитични картини, схеми, чертежи и диаграми на Вен, в съответствие както с харектера на знанията и задачите, които се решаваха от учениците, така и с развитието на познавателните им способности.

4. Осигуряваше се постепенност в работата, като се осъществяваше преход от предметна и образно-илюстративна нагледност към графическа, от графическа нагледност с по-ярко изразен образен характер към такава с по-абстрактен характер.

5. Осъществяваше се преход от прилагане на графическа нагледност под непосредственото ръководство на учителя при колективна ра-

бота към приложението ѝ в полусамостоятелна, а след това и при самостоятелна работа на учениците.

Цялостната учебно-възпитателна работа в експерименталните класове беше насочена към активизиране на познавателната дейност на учениците и повишаване на идейния творчески характер.

В началото на I клас, когато ролята на конкретно-образното мислене е много голяма, условията на някои задачи се онагледяваха с предметно-аналитични картини. Например при задачата „Боряна изряза 7 кръгчета, а квадратчета с 3 по-малко. Колко квадратчета изряза Боряна?“ бе съставена предметно-аналитична картина от вида на тази, дадена на фиг. 1. Към аналитични картини, значително по-

кръгчета = $\circ \circ \circ \circ (\circ \circ \circ -)$

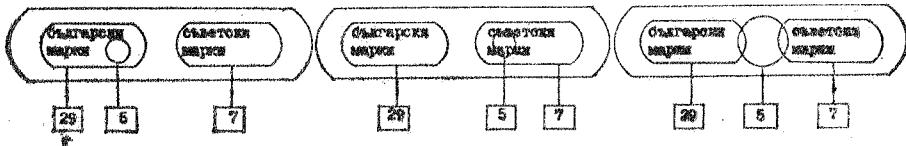
квадратчета = $\overbrace{\quad \quad \quad}^3$

Фиг. 1

сложни от посочената, се връщаха и учениците от II, а в някои случаи — и от III клас, когато това се налагаше. Работата с такива картини послужи като основа за успешен преход към по-абстрактни по своя характер графически средства — схеми, чертежи и др.

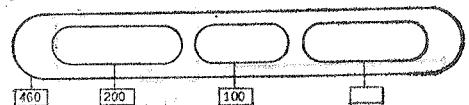
При задачите, в които се търсят сборове или разлики на две или повече числа, а също и при задачи, свързани с намиране на сбор, разлика, произведение или частно на две числа, а след това се работи с тях при други аритметични операции, обикновено се използваха теоретико-множествени модели. Такива са например задачите:

1. Чавдар имал 29 български и 7 съветски марки. От своите марки дал 5 на другарчето си. Колко марки са му останали? — I клас (фиг. 2).

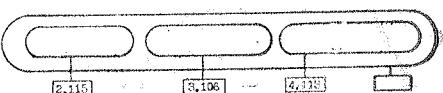

Фиг. 2

2. В една библиотека има 460 книги. От тях 200 са за възрастни, 100 са за юноши, а останалите — за деца. Колко са книгите за децата? — II клас (фиг. 3).

Фиг. 3

Фиг. 4

3. В един склад закарали щайги с грозде: 2 камиона с по 115 щайги, 3 камиона с по 106 щайги и 4 камиона с по 113 щайги. Всичко колко щайги грозде са закарали в склада? — III клас (фиг. 4).

Условията на задачите, в текста на които се включват съчетанията „с... по-малко“, „с... повече“, „... пъти по-малко“ и „... пъти повече“ се онагледяваха с чертежи и схеми, в които се използват геометрични фигури за изразяване размерите на величините и отношенията между тях. Ще дадем като пример някои задачи и тяхното графическо онагледяване:

1. В първия цех на едно предприятие има 37 работници, а във втория цех — с 13 повече. Колко работници има в двата цеха заедно? — I клас (фиг. 5).

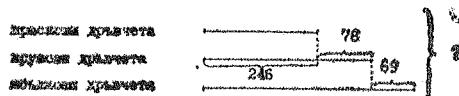

Фиг. 5

Фиг. 6

2. В библиотечен шкаф има 587 книги, които са с 56 по-малко от книгите в друг шкаф. Колко книги има във втория шкаф? — II клас (фиг. 6).

Фиг. 7

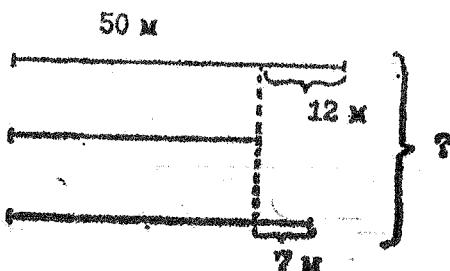
3. В едно ТКЗС засадили 246 крушови дръвчета, които са със 78 повече от прасковите и с 69 по-малко от ябълковите. Колко дръвчета всичко са засадили? — III клас (фиг. 7).

Аналогични на показаните модели се използваха и за съставяне на задачи от учениците.

При посещението на уроците в експерименталните класове правеше впечатление високата активност на учениците в учебно-възпитателния процес, интересът им към математическите знания, увлечението, с което изпълняваха самостоятелните работи. Съставянето на схеми за решаването на конкретни задачи допадаше на учениците.

Фиг. 8

Фиг. 9

През всяка учебна година и при завършване на всеки клас на учениците се даваха задачи за самостоятелна работа с цел да се установи как са усвоили знанията по математика и какви са техните

умения за решаване на различни задачи. Освен това се даваха и някои по-специални задачи, с които се целеше да се установи достигнатото в развитието на мисловната дейност. Тези задачи (като се има пред вид характерът на преобладаващата дейност при решаването им) условно могат да се разделят на три групи:

1. Задачи, при решаването на които върху основата на задълбочена аналитико-синтетична и обобщаваща дейност се осъществява пренос на знания в нови сложни ситуации.

2. Задачи, които изискват творческо приложение на знанията, свързано с рационализиране на дейността.

3. Задачи, решаването на които е свързано с нови обобщения и изводи върху основата на усвоените знания.

Със задачите, с които се целеше да се установи как е овладяно основното програмно съдържание, се справяха почти всички ученици от експерименталните класове и голяма част от учениците в контролните класове.

Резултатите от самостоятелните работи на учениците върху задачите, насочени към установяване развитието на мисленето им, са отразени в табл. 1.

Като се проследят резултатите в графи 2 и 3 на табл. I за I група задачи в I клас, се установява, че много голяма част от учениците в експерименталните класове правят успешни преноси. Вижда се също, че значително по-малък брой ученици в контролните класове успяват да направят пренос на същите знания, като се има пред вид, че преносът на знанията в посочените случаи може да се осъществи само върху основата на задълбочена аналитико-синтетична и обобщаваща дейност, може да се направи извод, че системата на експерименталното обучение осигурява значително по-добро развитие на аналитико-синтетичната и обобщаващата дейност у учениците и съдействува за усвояване на знанията на по-висока степен на обобщеност.

Аналогично е състоянието и в следващите класове. При това, като се проследят уменията на учениците в I, II и III клас за пренос на знания, се вижда, че е налице възходяща линия в развитието на тези умения.

От резултатите при работата над втората група задачи се установява, че много по-голяма част от учениците в експерименталните класове в сравнение с контролните умело прилагат усвоените знания за решаване по най-рационален начин на задачи с творчески характер. С някои от задачите, с които децата се срещат за първи път (задачи 13-б, 14-б), се справят по-малко ученици, но в експерименталните класове са много повече, отколкото в контролните. Различията между експерименталните и контролните класове във всички случаи са значими. Оттук следва, че системата на експерименталното обучение осигурява значително по-добри условия за развитие на творческата самостоятелност на учениците при решаване на задачи.

Учениците от експерименталните класове показват значително по-добри резултати и в усвоените умения за извършване на нови обобщения върху основата на изучения материал (задачи 16, 17, 18, 19, 20 и 21).

До нови изводи върху основата на усвоените знания може да се достигне само благодарение на доброто развитие на аналитико-синтетичната и обобщаващата дейност на учениците и на една значително-висока степен на обобщеност в усвояването на знанията. Резултатите

Таблица 1

Вид на обучението, брой на учениците и различие	Брой и процент на учениците, които са се справили успешно		Стойност на χ^2	Различие
	Задача	експеримен-татни		
1	2	3	4	5
I група задачи				
I клас	38 ученици	34 ученици		
1. $a+0=a$	32 (84,21%)	21 (61,76%)	5,015	
2. $a-0=a$	32 (84,21%)	20 (58,82%)	5,625	съществено
3. Колко четириъгълника има на фигуранта (фиг. 8).	22 (57,89%)	6 (17,63%)	15,909	"
II клас	53 ученици	55 ученици		
4. $a \cdot 1=a$	52 (98,11%)	34 (61,82%)	23,296	
5. $a : a=1$	40 (75,47%)	36 (65,45%)	15,575	"
6. $0 : a=0$	51 (96,23%)	36 (65,45%)	17,942	
7. $x+a=a$	48 (90,57%)	39 (70,91%)	7,761	
8. Пресметни по два начини: $(26+4) \cdot a$	37 (69,81%)	22 (40,00%)	11,885	
9. Николай има в марки, а братчето му — с пъти повече.				
Запиши как ще намериш колко марки имат двамата заедно.	32 (60,38%)	25 (45,45%)	30,959	"
III клас	27 ученици	32 ученици		
10. $a-x=b$	24 (88,89%)	11 (34,38%)	19,923	
11. $c : x=a$	21 (77,78%)	13 (40,62%)	8,686	"
12. Група пионери окопали а борчата, с брезички и в пъти повече от брезичките — тополи.				
Запиши как ще намериш колко дръвчета всичко е окопала групата.	17 (62,96%)	2 (6,25%)	30,772	"
II група задачи				
I клас	38 ученици	34 ученици		
13. Пресметни по най-лесен начин:				
а) $13+39+27$	30 (78,95%)	4 (11,76%)	44,261	
б) $28+36+14+2$	26 (68,42%)	2 (5,88%)	43,301	"
II клас	53 ученици	55 ученици		
14. Пресметни по най-лесен начин:				
а) $(83+17) \cdot 8=$	53 (100%)	48 (87,27%)	6,341	
б) $(201+30) \cdot 3=$	13 (24,53%)	3 (3,64%)	17,009	"
III клас	27 ученици	32 ученици		
15. Състави и запиши текстова задача, като използваш чертежка (фиг. 9).	20 (74,07%)	3 (9,38%)	35,182	"
I клас	38 ученици	34 ученици		
16. Напиши знак $<$, $=$ или $>$, така, чеда е вярно то за което ще се получи:				

1	2	3	4	5
a) $98 > 75$ 75 \leq a 98 . . . a ; б) $17 < 49$ 49 $<$ b b . . . 17 II клас	28 (73,68%) 53 ученици	12 (35,29%) 55 ученици	12,423	съществено
17. Напиши число така, че да е вярно това, което ще се получи: a) $300 . . . = 300$; б) $300 . . . < 300$; в) $300 . . . > 300$.	53 (100%) 42 (79,25%) 44 (83,02%)	48 (87,12%) 32 (58,18%) 36 (65,45%)	6,907 6,378 5,039	съществено " "
18. Напиши знак $<$, $=$ или $>$ така, че да е вярно това, което ще се получи: a) $126 < 193$ 193 \leq a 126 . . . a ; б) $320 > 245$ 245 $>$ b b . . . 320. III клас	52 (98,11%) 27 ученици	36 (65,45%) 32 ученици	18,962 18,453	"
19. Напиши знак $<$, $=$ или $>$ така, че да е вярно това, което ще се получи: a) $378 - 129 < 436 - 111$ 436 - 111 \leq a 378 - 129 . . . a ; б) $2 . 327 > 3 . 143$ 3 . 143 $>$ b b . . . 327 . 2.	21 (77,78%) 19 (70,37%)	10 (31,19%) 16 (18,75%)	14,344 19,833	"
20. Напиши число така, че да е вярно това, което ще се получи: a) $2356 . . . = 2356$; б) $2356 . . . < 2356$; в) $2356 . . . > 2356$.	27 (100%) 21 (77,78%) 23 (85,19%)	29 (90,62%) 16 (50,00%) 17 (53,12%)	1,008 4,624 6,644	несъществено съществено "
21. Напиши с цифра колко нули ще има числото, кое то ще се получи, като се умножи 700 с a, ако: a) a е едноцифрене число ; . . . б) a е двуцифрене число, втората цифра на кое то е нула ; . . . в) a е трицифрене число, втората и третата цифри на което са нули. . . .	25 (92,59%) 24 (88,89%) 24 (88,89%)	13 (40,62%) 13 (40,62%) 15 (46,88%)	18,237 15,482 11,748	"

от решаването на задачите от трета група също дават основание да се твърди, че експерименталното обучение осигурява значително по-добро развитие на аналитико-синтетичната и обобщаващата дейност на учениците.

Главните резултати от цялостното изследване показват, че онагледяването при обучението по математика както с традиционни, така и със съвременни графически средства е достъпно, интересно и полезно за учениците от началните класове. То допринася за задълбоченото усвояване на програмното съдържание и особено за овладяване на умения за решаване на текстови задачи и осигурява по-висока степен на обобщеност на усвоените знания и умения. Приложението на графически нагледни средства в определна система съдействува за повишаване ефективността на учебно-възпитателната работа по математика в развитието на познавателните способности на учениците. Неговото влияние е особено осезателно върху развитието на аналитико-синтетичната и обобщаващата дейност на учениците върху усвояването на умения за пренос на знания и развитието на творческите им способности.

Извършването на експерименталното обучение в ограничен брой класове не дава достатъчни основания да се генерализират изводите от изследването. Необходими са по-нататъшни проучвания, при които да се усъвършенствува системата на експерименталното обучение и да се постигне по-голяма представителност на резултатите. Системата на досегашното експериментално обучение и изводите могат да се използват в практиката с оглед да се повиши ефективността на учебно-възпитателната работа по математика в развитието на мисленето на учениците.

THE ROLE OF GRAPHIC DEMONSTRATION IN MATHEMATICS TEACHING AT FIRST TO THIRD FORM FOR THE DEVELOPMENT OF THINKING IN PUPILS

R. Radev

Based on science studies, made mostly by Soviet authors, a system of graphic demonstrations in mathematics teaching at first to third form has been built and experimented. It was found out that work with traditional and modern graphic means used when clarifying and teaching knowledge and especially when solving text tasks furthers the profound and conscientious acquiring of mathematic concepts and the development of thought activities in pupils. The results are displayed in solution of tasks which has been attained by transmission of acquired knowledge into new situations, by selection and application of most rational ways for the performance of certain activities and by formulation of new generalizations and conclusions.

ВЪРХУ ЕДНО ИЗСЛЕДВАНЕ НА ОБРАЗНОТО МИСЛЕНЕ

КИРИЛ ЖЕЛЯЗКОВ

Един от възможните пътища за повишаване ефективността на обучението на работническите кадри в системата на вечерното обучение е свързан с необходимостта да се отчитат в подобаваща степен психологоческите особености на учащите се. Това означава да са анализират техните сетивно-сензорни и психомоторни възможности и главно протичащето на познавателните психически процеси. На такава основа е значително по-целесъобразно да се предприемат конкретни дидактически решения за усъвършенстване съдържанието на учебния материал, на формите, методите и организацията на учебно-възпитателния процес. В този аспект, наред с търсенето на по-съвършени форми и методи за преподаването на учебния материал, специално внимание следва да се обърне на психологическите механизми за активизиране на психическата дейност на обучаващите се, в т. ч. за активизиране на мисловната дейност. Във връзка с това си поставихме за цел да изследваме образното мислене на обучаващите се по вечерен път работнически кадри. Изучаването на образното мислене на обучаващите се по вечерен път работнически кадри се разглежда в случая като необходим психически фактор както в диагностичен аспект—за разкриване на някои психически механизми на тяхната обучаемост, така и в прогностичен аспект—относно техния творчески потенциал и индивидуални особености на структурата на творческите способности. Според някои автори образното мислене следва да се разбира като интелектуална дейност, свързана с опериране със съответни образи, за разлика от понятийното мислене, опериращо със знаци (5). В този смисъл за разкриване на образните компоненти в структурата на мисловната дейност е необходимо да се анализират психическите механизми, свързани с превъплъщаването на пространствени и образни еквиваленти, протичащи при конкретни експериментални ситуации. Такъв подход действително би дал възможност да се разкрият някои компоненти на умствените способности на учащите се по вечерен път. За целта ние приемаме, че способностите на учащите се работнически кадри могат да се разгледат като комплекс от индивидуални качества на личността в зависимост от степента на развитие, на които даден човек, поставен при еднакви условия с друг човек, в една и съща дейност, ще постигне по-добри резултати.

МЕТОДИКА

От използваните от някои автори методики (1, 3), с които се цели да се изследват и разкрият невербалните компоненти на мисловна дейност, бе избран тестът „Кръгове“ (4). Както и всички тестови методики, избраният тест предполага известно ограничение при диагностирането на образното мислене, което е сложен психически феномен. Независимо от това, тестът „Кръгове“ е проективен, от „открыт“ тип, който дава възможност изследваните лица да включват в действие тези компоненти на своите умствени способности, които се проявяват в ситуации, когато се търсят нови или различни варианти при решаването на една и съща задача. Именно този факт дава възможност при прилагането на теста да се разкрият и някои елементи на творчество у изследваните. В този смисъл според някои автори (4) използването на теста „Кръгове“ може да послужи за първично изучаване и на невербалните компоненти на

риментална ситуация, свързана с решаването на мисловни задачи, възпроизвежда логиката на предмета на дейността, с която той е свързан най-силно. Тази тенденция отчетливо бе наблюдавана при провеждането на настоящия експеримент и особено при анализа на типовете рисунки по степен на оригиналност. Сравнението на количествените данни позволи да се разкрият различия между учащите се в техникума и гимназията, което намери отражение в процентното съотношение на броя на оригиналните рисунки (табл. 3). Обучаващите се в техникума са постигнали по-голям брой оригинални рисунки по всички теми. Особено отчетливо това различие се наблюдава по темите „Природа“, „Наука и техника“ и „Орнамент“. Може да се приеме, че тези различия са резултат на по-голяма функционална значимост и по-високо равнище на развитие на образните процеси в трудовата и учебната познавателна дейност на изследваните лица. За този факт несъмнено допринася и това, че обучението във вчерния отдел на техникума е след завършен 11-ти клас, свързано е с по-голям престиж на изучаваните специалности, допуска се израстването на обучаващите се в служебната йерархия на трудовата дейност, което предполага, че повечето от обучаващите се тук по някои показатели са с по-високо равнище на развитие на мисловните и творческите способности в сравнение с изследваните лица от гимназията.

Таблица 3

Оригинални рисунки (%)

Области	Гимназия		Техникум	
	всичко	на 1 човек	всичко	на 1 човек
Природа	11	0,12	25	0,24
Наука и техника	9	0,10	28	0,26
Спорт	33	0,38	42	0,40
Орнамент	13	0,15	26	0,25
Бит	15	9,17	40	0,19

Качественият анализ на съвкупността от оригинални рисунки показва, че те могат да се разграничат по степен на продуктивност на мисленето, по лаконичност на изразителните средства и т. н. Всички оригинални рисунки могат да се разделят на три групи:

— рисунки на рядко срещащи се образи, т. е. на рядко припомняни от хората предмети и явления: космически реактор, снежен човек, планета, череп, щраус, пясъчен часовник, ракета, радиотелескоп, спътник, дайре, рулетка и т. н.

— рисунки на съществуващи предмети или явления: придворната на Нептун, несъществуваща планета и др.

— рисунки на рядко актуализиращи се извън познавателната дейност понятия, предмети и явления: атомен модел, верижна реакция, разрез на дърво, трептящ кръг, кристална решетка и др.

Като цяло оригиналните рисунки отразяват различната степен на интелектуално-емоционалната активност на изследваните лица. В този смисъл следва да се отбележи, че рязко изразени различия в степента на оригиналност на рисунките на изследваните в различните паралелки в гимназията и техникума не бяха отбелязани. По-съществени различия между изследваните лица в двете учебни заведения се забелязват при сравнение на представените от тях оригинални рисунки. Обучаващите се в техникума са имали повече оригинални рисунки по третата група, актуализирани оригинално редица предмети и явления, свързани с познавателна-

та дейност по своята специалност, което показва доминирането в тяхната мисловна дейност на специални образи и понятия.

На качествен анализ бяха подложени и всички рисунки, диференцииани на следните няколко групи:

По степен на самостоятелност: репродуктивни, изобразяващи съществуващи, известни образи—детска пързалка, светкавица, зъбно колело, трибагреник и т. н.; конструктивни (творчески), изобразяващи необикновени образи или такива, които възникват в процес на творчество—глава на дете, кладенец, гледан отгоре, космически кораб, скафандр, Буратино, планетата Марс, пъстъчен часовник, феритна матрица за запис и т. н.

По степен на обобщеност: конкретни рисунки, изобразяващи предмети—ябълка, цвете, грозе, камион, кола, полилей, чанта, светофар и т. н.; обобщаващи редица зрителни представи и образи—залез, изгрев, човек, част от лице, контур на човек, гора, лагер и т. н.

По степен на емоционалност: неутрални—ваза с кокичета, мартеница и т. н., емоционално украсени, хумористични — декоративна решетка за предпазване на прозорци от фугболна топка, мексиканец на магаре, виден столичен пияница, бръмбар на сламка, устни с изплезен език, мечка на дърво и т. н.

Рисунките от различните типове отразяват особеностите на образните мисловни процеси и са резултат от функционирането на различни форми и равнища на образното мислене на изследваните лица (4). Конкретните рисунки характеризират богатството на образната памет и наличието на умения бързо да се актуализират в образната памет образи на различни предмети и явления, по-рядко или по-често срещащи се в реалната действителност. Оригиналните рисунки в този аспект показват и способността на изследваните лица да отбират от съвкупността на асоциирани образи тези от тях, които са най-необикновени и рядко се използват в интелектуалната дейност. Обобщаващите рисунки са резултат от оперирането с по-сложни образи, характеризиращи единството на съединено и абстрактно отразяване на действителността. Конструктивните творчески рисунки са най-прък резултат от включването в действие на въображението, на фантазията. Именно тези рисунки (1,4) могат да характеризират най-пълно проявата на оригиналност, като качество на мисловната дейност на изследваните лица, на тяхната творческа активност при изпълняването на експерименталната задача. В този смисъл показателят за оригиналност на образното мислене, определян на основата на оригиналните рисунки от конструктивен тип, би могъл да бъде най-информативен при разкриване на творческия потенциал на обучаващите се по вечерен път работнически кадри. При изследването на психологическите проблеми на творческите способности на обучаващите се именно този показател може да се използва като основен, водещ при изучаването на особеностите на образното мислене на изследваните лица. В това отношение следва да се отбележи, че рисунките от конструктивен тип бяха сравнително малко в изследваната съвкупност. Повечето от представените образи имаха репродуктивен характер, като това е особено изразено сред учащите се в гимназията. Изследваните лица от техникума показаха по-голямо предпочтение към продуктивни рисунки, които в повечето случаи бяха свързани с предмети и явления из областа „Наука и техника“ (табл.1, табл.3). Тези факти сочат, че оригиналността на образното мислене по отношение на продуктивността и творчеството в рисунките не е голяма сред изследваната съвкупност учащи се. Докато оригиналните рисунки от

продуктивен тип сред изследваните от техникума имаха конкретна насоченост към предмети от специалността, то при учащите се от гимназията образното мислене имаше конкретна насоченост към предмети и явления главно в областта на темите „Природа“ и „Бит“, без значителна проява на творчество и фантазия.

ИЗВОДИ:

1. Установените различия в особеностите на образното мислене на изследваните лица имат преди всичко индивидуален оттенък: насочеността на образното мислене се открои към предмети и явления, срещани в реалната трудова дейност. Особено ярко се прояви това при обучаващите се в техникума, които се характеризират и с по-голямо богатство на асоциираните образи.

2. Творческият потенциал на изследваните лица не е особено богат, като най-вече това се отнася до изследваните от гимназията. По всяка вероятност общообразователната подготовка, към която те се стремят чрез вечерното обучение, има компенсаторен характер за тях и не се постига нагласа за творчество в учебната дейност.

3. Необходимо е, наред с разширяване на възможностите на вечерното обучение по отношение създаването на нагласа за по-голяма творческа самостоятелност при усвояването на учебния материал, да се търсят форми и методи за развиване на творчеството и фантазията на обучаващите се, като особено силно това се отнася до обучаващите се по-вечерен път в гимназията.

В заключение следва да се подчертае, че приложеният тест „Кръгове“ с достатъчна представителност даде възможност да се разкрият някои от особеностите на образното мислене на изследваната съвкупност учащи се. Разбира се, постигнатите резултати са само отправна точка на бъдещи изследвания на изключително сложния психически феномен — образното мислене.

ЛИТЕРАТУРА

1. Веккер, Л. М., Психические процессы, т. 2. Л., ЛГУ, 1976.
2. Линдсей, П., Норман Д., Переработка информации у человека, М., Мир, 1975 г.
3. Сабошук, А. П., Конструктивная активность и образность мышления, Кипенев, ШТИИНЦА, 1978 г.
4. Психологические и психофизиологические особенности студентов, Казан, КГУ, 1977 г.
5. Ительсон, Л. Б., Структура, уровни и операции образного мышления, в сб. Тезисы докладов 20-го международного психологического конгресса, М., 1972.

ON A STUDY OF IMAGE THINKING

K. Zhelyazkov

The paper analyses the data from the study of image thinking in workers educated in evening classes in order to find out the significance of the investigated psychic phenomenon both in diagnostic aspect — to reveal some psychic mechanisms of the persons' studying abilities and in prognostic aspect — to define their creative potential and individual abilities. Conclusions have been made for the differences, found experimentally, in the properties of image thinking of the studied persons directed towards the theory and practice of evening classes education for working cadres.

НАУЧЕН ЖИВОТ

ОСНОВНИ ТЕНДЕНЦИИ И ПЕРСПЕКТИВИ В РАЗВИТИЕТО НА ДЕТСКАТА ПСИХОЛОГИЯ

По случай Международната година на детето в Париж от 1 до 8 юли под президентството на Пол Фрез се провежда международен конгрес по детска психология. Организиран под покровителството на Интернационалния съюз по научна психология, Университета Рене Декарт (Париж), Юнеско, Юнисейф, Интернационалната асоциация по педиатрия, Световната организация по предучилищно възпитание Интернационалния център по педагогически изследвания, Интернационалния интересите на повече от 2000 учени, представители на 54 страни. Интересно е да внимам, че преди 25 години от 21 до 26 април 1954 година отново в Париж под президентството на Анри Валон бяха проведени Интернационални дни по детската психология. В 1954 година две теми се разглеждат в четири симпозиума: детето и неговата среда, от една страна, и връзките на психологията с педагогиката, от друга. Сравнението на проблемите, разгледани в 1954 година, и тези, които бяха обект на разискване на конгреса от 1979 година, неминуемо поставят въпроса за еволюцията на детската психология и върху новите и ютища на неято развитие.

Както подчертава генералният секретар на Изпълнителния комитет проф. Н. Гратио—Алфандери, конгрестът от 1979 година има значително по-различни задачи, а именно да допринесе за развитието на връзките на различни дисциплини с детската психология и да отправи призив за реализирането на тази междудисциплинарна програма; за приноса на социология, етнология, демография, лингвисти, психонедагоги, невропсихиатри, асоциирани към психолозите. Тази програма на конгреса, според проф. Алфандери, не е подбудена от намеренията да се поддържа идеята за полидисциплинарност, а от факта, че на досегашния етап на обществено развитие психологията не може сама да реши проблемите, с които се сблъска човечеството. Утвърждането на проблема за човека, като основен проблем на съвременната наука, променя коренно мястото и значението на психологията в системите на науките. Психологията става средство, обединяващо звено

между естествените и обществените науки за изграждането на иялостица теория и практика за човека.

Подчинена на тези интеграционни процеси в развитието на психологията, научната програма на конгреса по детската психология включваща 33 теми, по които бяха изнесени повече от 300 доклада. В центъра на тази разнообразна проблематика бе дискусията по основния методологичен проблем за концепциите и съвременното приложение на онтогенетичните модели. Тази дискусия, проведена под президентството на Т. Бовър (Великобритания), предизвика най-голям интерес. Изнесените доклади и обсъждания по тях утвърждават представата, че понастоящем търсенето на определен тип модел на онтогенетичното развитие, (изиграло такава голяма роля в развитието на детската психология), все повече отстъпва място на разбирането, че не може да има една единствена обяснителна теория, а може да се говори за различни модели на онтогенетичното развитие. В този дух беше подчертан фактът, че от Анри Валон насам се наблюдава развитие на патрадигмата и днес никой не говори за определена теория за онтогенетичното развитие. От дескриптивна гледна точка традиционните модели, опериращи с понятието стадии и взаимна зависимост между стадиите се заменят с други модели, синхронични и дигахронични (появяването на нови схеми, заместване на функциите) (F. Bresson — Франция). Ето защо обяснителният модел на енинеозиса на поведението изисква неговото програмиране и законости, които го управляват да се разглеждат по един комплексен начин (например ролята на наследствеността и средата в поредицата от обуславяне на развитието (D. Widlocher — Франция). Заедно с това се прави опит да се разгърне най-правдоподобната епигенетична хипотеза за свързването на съзряването и средите, която разглежда проблема по-скоро като интерструктурно, отколкото като взаимодействие — R. Malrieu — Франция, B. Inelde — Швейцария, S. Lebovici — Франция).

Този методологически подход иамира най-непосредствено отражение в изследванията на когнитивното развитие

и развитието на когнитивните операции. Докладите и разискванията, организирани в 4 симпозиума, очертават някои нови тенденции в тази проблематика. На последния интернационален конгрес по психология (1976 година) симпозиумите и дебатите бяха посветени на развитието на интелектуалните структури и изследователските търсения бяха центрирани около теоретичните проблеми и въпросите, отнасящи се до устапяването на моделите на интелектуалното развитие. Понастоящем се наблюдава изменение на темите за изследване. Проблемите за ограничаване и характеристиката на преминаващите стадии на когнитивното развитие преминава на заден план (P. Greco — Франция).

На този конгрес докладите и дискусията бяха посветени изключително на функционалния аспект на „логическата“ активност на децата: процесите на поставяне в действие на интелектуалните операции в условията на учене; стратегията на откриването и изобретяването в ситуация на решаване на проблеми; вариации на постиженията, наблюдавани при модификация на експерименталната ситуация или при въздействието на различни упражнения; опит да се свърже структурният и функционалният подход на изследване чрез използването на модел „Но-Пиаже“, разработен от Наскал-Леон. На конгреса беше представена равносметка на изследванията в тази област от също така и оригинални изследвания (J. Crepau, A. Pinard, L. Siegel, Канада D. Kuhn — САЩ, В. Inhllder — Швейцария, T. R. Shultz — Великобритания, I. Keleman — Унгария, I. Dragan — Румъния A. Nigl — САЩ).

Тази ориентация наложи и някои методологически разъждения. Експерименталната верификация и теоретична оценка на различните опити на Пиаже, но-ранните успехи (спонтани или предизвикани със системни упражнения), вариативността на отговорите според експерименталната ситуация мъчно могат да се поместят в границите на класическа операционална теория. Налага се една представа значително по-различна за когнитивното развитие (J. Bideaud — Франция). Ето защо настоящите изследвания се разполагат в две перспективи: едната предлага изясняване, съгласуване на класическата операционална теория на нивото на събранныте факти, другата предлага алтернативи, но все още нефебре обосновани.

Друга тенденция в изследванията на когнитивното развитие в рамките на диференцирания подход с опитът да се свържат индивидуалните различия в операционалното развитие (според Пиаже) с разновидностите на когнитивния стил (според Виткин). В рамките на диферен-

циалната психология на личността когнитивните стилове имат твърде широко значение. Те определят индивидите и ги диференцират по устойчив начин, повечето в сферата на съдно-афективните поведения, отколкото в когнитивното поведение. В симпозиума под президентството на M. Reichlin (Франция) в докладите на M. Huteau, J. Lautrey, F. Longeot — Франция и A. de Ribau pierre — Швейцария бяха подкрепани предимствата на този подход. Сравнението от гледна точка на операционалното развитие на лица, притежаващи когнитивен стил „независим от полето“ или „добре диференциран“ и лица с предимно когнитивен стил „зависим от полето“ или „малко диференциран“ може да бъде полезно от две гледни точки: 1) дава възможност да се разреши обяснителното поле на когнитивния стил; 2) прави очевидно значение на един фактор, способен да обясни някои аспекти на вариабилността, наблюдавана в равнището на операционалното развитие. По този начин чрез когнитивния стил се изследват и обясняват и някои културни различия, констатирани в ритъма на развитие на конкретните операции.

Тази тенденция за разширяване границите на проблематиката на когнитивното развитие и търсение на връзки с личностното и социалното развитие памира израз във включването на две теми в програмата на конгреса: „Когнитивно развитие — разъждение — развитие на социална компетентност“ под президентството на G. Noiset (Франция) и „Социална интелигентност и комуникация“ под президентството на P. Oleron (Франция) и T. Slama-Cazacu (Румъния). В своето въстъпително слово P. Олерон подчертава, че тези способности, обозначени с по-общото понятие „социална компетентност“ и по-частното „социална интелигентност“ са досега незаслужено пренебрегнати в изследванията в полза на интелектуалната активност, упражнявана върху физически свят и неговите абстракции. За разлика от по-радикалните конструктивистки мнения, според които формите на социалния свят се разглеждат като напълно зависими от качествата на наблюдателя, M. Chander (Канада) счита, че ефективната социална адаптация изисква прогресивно осъществяване на съответствие между развиващата се познавателна организация на детето и логическата форма на съответните социални структури, действуващи в неговите междудличностни отношения. Обща особеност както на този, така и на другите изнесени доклади е, че авторите не се опитват да дефинират понятията и да посочат критерии за измерване. За целите на експерименталните изследвания социалната компетент-

ност и социалната интелигентност се разглеждат операционалино като умение: за използване на познанията за адаптиране към социалните структури; свързващо звено между самосъзнанието и социалното познание (познание на другите); умение за манипулиране с другите; свързващо звено между познанието на обектите и субекти; способност да имаш приятели (S. R. Asher — САЩ, L. Garail, M. Kocsik, J. Kurti, M. Gaspar — Унгария, M. Lefebvre — Pénard, L. Vesinal — Канада, E. Robinson — Великобритания).

Една от най-изявените изследователски масови е опитът да се синтезират изследванията на социалната интелигентност и комуникацията, разбирани като две взаимно свързани различни гледни точки (J. Beaudichon, P. Oleron — Франция, D. Olson

— Канада). Изследователските усилия се насочват към търсенето на пресечни точки при изучаването на тези феномени, доскоро неправомерно разделени в изследователската практика. Като се позволяват на теоретична и експериментална аргументация, авторите защищават тезата за незабавния ефект на комуникацията върху представата за другия и по-широко върху развитието на поведението, оценявани като годни да въздействуват на другия. Утвърждава се и обратното отношение: социалната интелигентност не само благоприятства ефикасната комуникация, но е необходимо условие за нейната реализация, ако поведението се разглежда в една истинска социална рамка, естествена или реконструирана експериментално.

Ог тези позиции се търси зависимости между социалната компетентност (способност за социално-когнитивна оценка на проблемни социални ситуации) и комуникативната компетентност (умение за интерперсонална комуникация). Според S. R. Asher, R. Geraci, P. Renshan — САЩ различията в развитието на комуникативната компетентност обуславя развитието на отделните комуникативни стратегии, които се проявяват в различни социални ситуации. Като предлагат методика за извършване на социално-когнитивна оценка на детските комуникативни стратегии, авторите верифицират хипотезата, че комуникативната компетентност е свързана с приемането и отхвърлянето по двойки. Установяват се различни степени в развитието на детските комуникативни стратегии и се доказва, че добре приетите и зле приетите деца се различават по своите стратегии.

Във връзка с изследванията на комуникацията в различните среди на живот се поставят и въпросите за езика (M. Hupet, B. Kreit — Белгия, J. Kadar Su-

gar — Унгария, M. Pretecznikowa — Полша, G. Vamos — Чехословакия, E. Moerk — САЩ). В тази област могат да се обособят две големи ориентации: 1. Изследване на овладяването на вербалните значения на един език и на механизмите на детската реч, разгледани в по-широките рамки на неговото психично развитие. Тази ориентация дава предимство на инструменталния аспект на езика и води до установяването на равнището на постиженията и усъвършенстването на инструментите на езика чрез възпитанието и психическото развитие. 2. Изследване на речта на децата, като пронизвана от тяхното включване в определена култура, социо-икономична класа, семейство, в определени междучовешки отношения. Тази ориентация се насочва към екзистенциалната връзка на човешкото същество с езика, в която важно място заемат когнитивният и лингвистичният опит (D. Weil — Франция).

В съвременната изследователска практика се поставя въпросът както за смисъла на тази двустранност на езика, така и за постепенното сближаване на концепциите, които допринасят за изясняването на връзката на человека с езика. T. Slama-Cazacu (Румъния) изложи най-цялостно новите насоки в психолингвистичния подход, който разглежда „чисто“ лингвистичното изследване като недостатъчно и подчертава необходимостта от комплексно психо-социално-лингвистично и социологично изследование.

Внимателният анализ на изнесените доклади и изследователски търсения показва, че тази насоченост за разширяване на границите на „чистото“ психологическо изследване характеризира не само сферата на психолингвистиката, но всички предметни области на детската психология. Тази особеност е толкова силно изявена, че ни дава основание да твърдим, че една от водещите тенденции в развитието на съвременната детска психология е опитът да се обогати глобалното разбиране за психическото развитие, чрез включване на социални и социологически промениливи. В най-голяма степен това се отнася до изследванията, обединени в симпозиумите за социализацията. Най-често използваният подход в тези изследвания, разположени на границата на детската психология и социалната психология и социология, е психосоциологичният и генетичният подход. Същевременно теоретико-методологическият анализ очертава три главни перспективи, по които може да бъде разглеждано понятието „социализация“: 1) развитие на социалните връзки и отношения с възрастните; 2) интеграция в общество

ствен и колективен начин на живот; 3) усвояване на атитюди, относително конформни с нормите на своято обкръжение (*I. Lezine* — Франция).

Особено голямо значение се отделя на ранната социализация, за което свидетелства и обособяването на специален симпозиум — Социализация на детето през първите две години. Докладваниите изследвания показват, че в тази възраст се акцентира върху първия аспект на социализацията, а именно развитие на социалните отношения с другите. Силно повлияни от теоретичните концепции на Арий Валон за формиращата функция на комуникацията, изследователите се насочват към установяване и анализ на основните форми на първите взаимоотношения между детето и неговото обкръжение.

J. Nadel, P. M. Beaudouinie (Франция) изследват имитацията на хора, като доминиращ начин на комуникация между детето в началото на трите години, „времето, когато според Валон идентификацията с другите е основен елемент на изграждането на детската личност“. Имитацията, за разлика от ученето, обхваща не целите на дейността, а жестовете и отношението към другите по време на нейното реализиране. Така следвайки традициите на френската материалистична школа, защищаваща социалната същност на детската природа, авторите доказват: отсъствието на агресия в ранна възраст при взаимодействието с другите деца; преобладаването на потребността от присъствието на другите; стремеж към контакти и тяхното поддържане чрез имитацията. Анализират се различни статуси на имитацията и тяхната роля в комуникацията между децата. Изследва се и генезисът на интереса към другите деца за времето от 8 месеца до 36 месеца и се установявая, че социалните поведения са адресирани по-често към децата от същата възраст или по-големи и по-рядко към по-малки деца (*L. Fattori* — Италия). Причините за това социално поведение се търсят в когнитивния аспект на интереса към другите: другите деца представляват нови модели, които детето може да имитира по-лесно, нещо, което не може да направи с по-възрастните.

В тази изследователска ориентация специално място се отделя на най-ранните форми на интеракция между детето и възрастния. Вниманието се насочва към една съставка на ранното взаимодействие майка — дете, неизследвана до този момент: тонико-двигателната и тактилно-кинетичната съставка. Двата основни извода, които се налагат, са следните: позата на майката се разглежда като тонично-двигателна подготовка за пристъпване към взаимодействие;

вия; майчината поза е отговор на едно взаимодействие, пуснато в действие от активността на детето.

Основният метод, който се използва в проучването на еволюцията и ранните процеси на социализация, е методът на продължително наблюдение и регистрация с видеозаписи в естествена среда. Може да се отбележи, че тези изследвания страдат от известна хетерогенност, за което до принася фактът, че изследователите не се опитват да обединят различните подходи, не издигат теоретични концепции и не се опитват да утвърдят единен концептуален апарат.

Проучванията на по-късните етапи на социализация, обединени в симпозиумите: Социализация (под президентството на *G. Vamos* — Чехословакия), Интериоризация на социалните модели (под президентството на *E. Becchi* — Италия) и Генезис на стереотипите (под президентството на *A. Girard* — Франция) се разполагат в рамките на процесите на социално влияние. Основно понятие, с което се оприлича, е изграденото пространство, което се разглежда не като пръста рамка, а като обкръжение, изнънено с ценности и социални норми, „една вселена за социализация“, като елемент, интегриран в условията за социализация на децата.

Отношението на детето с изграденото пространство е съществен аспект на неговата социализация. От тези позиции се изследва от психосоциологична гледаностка динамичното формиращо обстоящие дете-изградено пространство (*A. J. Chombard de Lauwe* — Франция). Отношението е формиращо поради наличието на два основни процеса: възможният разбор (четене), което обществото, обкръженето предлага на детето; дейността, които се трансформира в начини на действие, характеризиращи детските групи от дадени среди. Интегрирайки различните аспекти на изграденото пространство чрез наблюдение и експериментиране, децата се опитват да присънят своето обкръжение. От тези теоретични предпоставки се изследват различни детерминанти на усвоеното пространство (*A. Ferrant* — Франция), прави се опит за разбор на функциите за акултурация на обитаваното пространство в различни поликултурни среди (*E. Becchi, G. Riva* — Италия), източници за социализация (*G. D. Пирьов* — България, *J. F. Bourquin* — Швейцария, *M. O. Karmel* — САЩ, *N. Feuerhahn* — Франция). Интересен е опитът на *R. Perrin jaquet* — Швейцария да локализира съставните части на създаваното пространство и да акцентира върху един от факторите за интериоризация на системите от ценности и доминиращи представи, а именно диспозициите на

личността, способни да ориентират действията и представите на децата във взаимодействието им с изграденото пространство. От тези позиции изграждането на пространството се разглежда като иновативен процес, прави се опит за надхвърляне на единствено забелязаните природи и вземане пред вид на диспозициите на личността, които участват в структурирането на съвкупността на пространството. По-подробно изследване на психологическите механизми на интериоризацията на социалните модели е свързано с опита да се локализират вътрешните диспозиционни единици и да се обособят теоретични модели за функционирането и развитието на личността във взаимодействието ѝ с изграденото пространство. Най-перспективното в това отношение е направлението, което свързва изследването на социализацията с развитието на психо-социалната идентичност M. Zavalloni L. Lepine — Канада). В симпозиумите, посветени на развитието на самосъзнанието и личностната идентичност, могат да се наблючат две основни направления:

1. Генетични изследвания, насочени към разкриването на закономерностите в развитието на познанието на себе си и познанието на другите, инвариантността на Аза и неговите регулативни функции (G. Brody — САЩ, M. Kocsik, L. Garai — Унгария, O. Thibault — Франция, X. Силгиджян — България).

2. Изследвания, свързващи познанието на тези феномени с клиничната практика, целящи по-ефективна компенсация и регулация на социо-афективното развитие на детето. В това отношение R. Lang (Великобритания) очертава новата перспектива в изследването на самосъзнанието, насочена към свързването на генетичните изследвания на този феномен с психотерапевтичната практика. На базата на експериментални изследвания с деца от 6—12 години, включващи: полустандартизирано интервю, скала за самосъзнание и серия от упражнения (тренинг) за самосъзнание, авторът показва как развитието на самосъзнанието по отношение на вътрешните изживявания и опит се използва, за да се улесни процесът за създаване на чувство за лична идентичност. Налагането на тази перспективна насока в развитието на детската психология, ориентирана към управление на процесите на адаптация и регулация на социо-афективното развитие на личността, минава според автора през установяването и ограничаването на различните възрастови равнища на самосъзнание. В тази изследователска ориентация интерес предизвикваха теоретичните и експерименталните изследвания на W. Mischel, H. Nerlove-Mischel — САЩ, насочени

към един феномен, пренебрегван във „метапознанието“ на самосъзнанието, а именно нарастващото знание на детето за съфективни стратегии за само-регулация. Според авторите това се дължи на пропуските в психологическата теория, която доскоро не беше в състояние да предложи обективен критерий за самооценка на относителната ефективност на различните стратегии за самоконтрол. В качеството на такъв критерий се определя ефективното забавяне (отсрочване) на възлагането при изпълнението на задачите. Използваната методика, предлагаща избор между различните стратегии за самоконтрол, има не само диагностична, но и развиваща стойност. Тя улеснява овладяването между различните типове самонструкция на описани, които в най-голяма степен подпомага изчакването и в същност води до компенсация в системите на саморегулация. Тази тенденция за свързване на генетичните изследвания с психотерапията и клиничната практика изразява една от съществените насоки за разширяване на психологическото поле. Специални симпозиуми бяха посветени на изследванията на емоционалните и умствените отклонения, клиничния израз на афективните липси в ранното детство и ранната профилактика на афективната недостатъчност. Заедно с това отново се поставят психопедагогическите проблеми на възпитанието, особено на предучилищното възпитание, подчертава се необходимостта от нов подход при изучаването на детската психология в институтите, подготвящи учители.

И накрая, най-значителният аспект на разширяване на психологическото поле се изразява във вниманието, което се отдава на психо-педагогическите и медико-социалните проблеми, засягащи развиващите сестрани. Бяха разгледани важни общометодологически и методически проблеми за адаптацията на методите към различни културни контексти, генезиса на стереотипите и адаптация на децата в ситуация на миграция.

Основната идея на конгреса, а именно укрепването на междудисциплинарните връзки между психологията и другите науки (естествените, обществените и точните) за изграждането на цялостна представа за детето и човека, намира израз във значението, което се отдава на създателя на Парижката материалистическа школа в психологията — Анри Валон. На 5 юли, деня, посветен на Анри Валон, във встъпителното слово на Рене Зазо, в докладите „Валон—Пиаже“ (B. Birns), „Валон—Фройд“ (D. Widlocher), „Биологичното в психобиологията на A. Валон“ (J. Galifret), „Концепцията на Валон за средата“ (J. Nadel), „Една диалектична психология за личността“ (F. Malrieu),

„В 1979 г. може ли да се говори за една Валоновска педагогика?“ (G. Sayders) се подчертва приносът и съвременното звучение на делото на Апри Валон. Като тръгва от марксистката философия, медицината и биологията към психологията, А. Валон пръв прави опит да преодолее интелектуализма на Пиаже и свързвайки социо-ефективното развитие с когнитивното, предлага цялостна система за анализ на психичното развитие. В качеството на неговите детерминанти А. Валон отделя дейностите, различните форми на взаимодействие на човек с действителността. Спецификата на Валон и на неговата школа се състои в това, че като изходна система за

анализ на психиката се приемат за най-съществени връзките на детето с другите хора и обществото. Личността и нейното развитие в неговото разбиране има не само психологическо значение, но и морално, философско, което се изразява в социалната отговорност и отговорността за бъдещето. Така реализират диалектико-материалистическият метод при изучаването на цялостната личност на детето, А. Валон отхвърля готовите схеми за психическото развитие, търси източника на развитието и остава верен на идеята за социалната промяна. По този начин, както се изрази Рене Зазо, той ни вдъхва оптимизъм и ни насочва към бъдещето.

Х. СИЛГИДЖИЯН

ДЕН НА „ПСИХОЛОГИЧЕСКИТЕ ЗНАНИЯ – В ПОМОЩ НА ПРАКТИКАТА“

По решение на ОК на БКП — София се проведе Окръжна научно-практическа конференция „За издигане ролята на субективния фактор в съответствие с поставените от партията задачи в съвременния етап от нашето развитие“. Във връзка с това решение по инициатива на общинските комитети в гр. Етрополе и с. Правец, сътрудниците от секция „Психология на управлението“ към АОНСУ при ЦК на БКП съвместно със секция „Психология“ на дружество „Г. Кирков“ взеха участие в първия етап на конференцията с цикъл от лекции за научното и теоретическо осветяване на проблема за издигане ролята на субективния фактор — внедряване на новия икономически механизъм; научно-технически прогрес; бригадната организация на труда; разгръщане инициативата и творчеството и интелектуализацията на производството с оглед по-нататъшното разгръщане социалната активност на трудеците се.

Лекциите бяха изнесени на 14. II. 1980 г. пред колективите на гр. Етрополе и на 15. II. 1980 г. — в с. Правец.

— пред актива на партийните комитети и предприятията проф. д-р Филип Генов разгледа проблемите: „Същност и особености на социалната активност и психологически механизми на нейното стимулиране“ и „Структура, особености и механизми за издигане ролята на субективния фактор в съответствие с актуалните задачи“.

— доц. Петър Василев запозна актива на партията, пародните съвети и ДКМС и ръководния състав на предприятията с проблемите за психологическите механиз-

ми за идеологическо въздействие върху колектива.

— гл. ас. Симеон Симеонов говори пред ръководствата на предприятията и низовите ръководни кадри на тема: „Социално-психологичният климат и активността на колектива“ и „Ролята на субективния фактор за повишаване социалната активност на трудещите се“.

— гл. ас. Иван Иванов запозна низовите ръководни кадри с „Механизмите на управление въздействие“ и „Ролята на психическия климат за повишаване социалната активност“.

— „Социално-психологическите проблеми при внедряване на нова техника в промишленото предприятие“ и „Психически бариери при внедряване новостите в промишлеността“ бяха разяснени пред ръководния състав на предприятията и низовите ръководни кадри от ст. ас. Христо Костадинчев.

— Пред актива на ДКМС и ОФ бе изнесена лекция на тема „Психологичният климат в квартала и свободното време на трудещите се“ от ст. ас. Румяна Маринчева.

— ст. ас. Димитър Гронев засегна проблема за „Съвременната психологическа война и отражението ѝ върху субективния фактор“ пред командния състав на поделението в село Правец.

За актуалността на проблемите, поставени в този своеобразен лекториум и тяхното практическо значение, говори големият интерес и активност, проявени от партийните и стопанските ръководни кадри, и естеството и броят на зададените въпроси.

На 14. II. 1980 г. членовете на секция-

та посетиха къщата-музей на др. Тодор Живков. Това мероприятие съвпадна с десетгодишнината от създаването на секция „Психология на управлението“ към АОНСУ при ЦК на БКП и по този повод бе изпратена телеграма до др. Т. Живков, в която се изказва дълбока признателност от името на членовете на секцията за личната инициатива и творчество на др. Т. Живков в разработването на социално-пси-

хологическите аспекти на управлението и изграждането на първото специализирано звено по „Психология на управлението“.

Практическото и теоретическо решаване на проблема за издигане ролята на субективния фактор и решаване на актуалните задачи ще продължи в по-нататъшната работа на секция „Психология на управлението“ с практическо изследване в двесте селищи системи.

ПСИХОЛОГИЧЕСКАТА ПОДГОТОВКА НА РЪКОВОДНИ КАДРИ

„За да действува с някакви шансове за успех е необходимо да се познава материалът, върху който предстои да се въздействува“

Тази мисъл на К. Маркс е основният надслов, под който протече проведената през 1979 г. в МК „Фр. Енгелс“ (Казанлък) теоретико-практическа конференция по „Психология на труда“.

Необходимостта от изясняването на някои психологически елементи, средства и методи на управленческата дейност правило и навреме се отчете от ЦК на БКП. В Единната система за икономическо обучение дисциплината „Психология на труда“ е застъпена в едногодишен курс за всички ръководни стопански и обществено-политически кадри, в това число: директори, зам.-директори, началник цехове, началник отдели, партийни, профсъюзни и комсомолски активисти.

В процеса на обучение участниците в курса се запознаха с някои по-важни теоретически и научни постановки на: „Психология на личността на ръководителя. Структура на личността. Политически изисквания към качествата на ръководителя. Стил на ръководство.“ Като втора група въпроси се очертават проблемите около: „Психология на междуличностните отно-

шения. Психология на контакта. Конфликтните ситуации. Социално-психологическият климат. Формирането на личността в колектива.“

Високото равнище на лекторите от АОНСУ, компетентното излагане на материала даде възможност на участниците в курса да се запознаят с най-новите теоретични постановки и емпирически изследвания в областта на психологическите аспекти на управлението. Това от своя страна е добра предпоставка за по-голяма ефективност на придобитите знания и оттук — за по-правилното им прилагане в решаването на всекидневно възникващите проблеми от социално-битов, социално-производствен и друг характер.

Като форма за активно обучение се счита и разработването на реферати, целта на които е да се разширят и да се затвърдят придобитите знания, като единовременно с това курсовите работи трябва да са тясно свързани с практическата управленческа дейност.

Предложени бяха за:

- началник цехове и отдели
- 12 примерни теми
- директори и зам.-директори
- 8 примерни теми
- обществено-политически ръководители

8 примерни теми.

За трите посочени групи беше разработена система от примерни теми, която е съобразена със спецификата на заеманите длъжности от съответната категория ръководители.

За първата група (началник цехове и началник отдели) преобладаваха въпроси, разглеждащи взаимоотношенията в трудовия колектив, условията на труда като психологически елемент, конфликтните ситуации — отрицателни явления в трудовия колектив и др.

На втората група (зам.-директори и директори) се предложиха теми като: „Психологически изисквания към личността на ръководителя“, „Социално-психологическият елемент в работата на ръководителя с хората“, „Психология на контакта“, „Характеристика на стила на работа на ръководителя“, „Етиката като елемент в ръководната дейност“ и др.

За третата група обществено-политически ръководни кадри темите бяха: „Ролята на обществените организации за формирането на благоприятен социално-психологически климат“, „Социално-психологическият елемент в дейността на обществено-политическия работник“, „Взаимоотношенията между стопански и обществено-политически ръководител.“

Писмените работи бяха разработени с помошта на специалисти от психо-социологическата лаборатория. В продължение на два месеца тя стана център на дискусии, беседи, разговори, консултации по всички животрептящи социално-психологически проблеми на отделните колективи в МК „Фр. Енгелс“, Казанлък.

Резултатите от труда са били винаги основен критерий за измерване ефективността от дадена дейност. В случая резултатите от проверката на курсовите работи са

критерните, по които можем да давам оценка за цялостната работа по така организирания курс. Техният анализ показва, че по-голямата част от разработващите курсови работи са попаднали точно на темата, представляваща проблем за колектива, който ръководят. Същевременно разработките имат висока теоретическа и особено практическа стойност. Авторите са се постарали да вникнат в основните въпроси, да ги конкретизират с примери в техните колективи, да подкрепят теоретическите постановки със своето отношение към разглеждания проблем. По този начин собственото виждане на психологическия елемент в дейността на ръководителя води до задълбочено и подробно вникване във възникналата ситуация.

В най-добрите курсови разработки с яснота и вешчина проблемите са пречупени през призмата на теорията и практическите психологически проблеми на съответния колектив.

В много разработки са намерили място проблеми, свързани с повишаване на трудовата и обществената активност на човека в процеса на производството; социално-психологически климат; взаимоотношенията в трудовия колектив.

Активна форма за обучение на ръководния персонал може да се счита и така наречената защита на курсовите работи. По заводи пред специална комисия от няколко ръководителя се обсъждаха разработените теми. На много места се провеждаха интересни дискусии по редица актуални психологически аспекти на управленическия труд. Обобщената оценка за участието на кадрите в курса за съответния завод създаде възможност отделният участник да разбере степента на индивидуалната си подготовка. На тези срещи-разговори бяха споделени мнения и изказано задоволство от практическите резултати на

проведения курс. Посочени бяха много примери от всекидневната практика, споделен беше опитът при решаването на някои създали се психологически ситуации.

Теоретико-практическата конференция по „Психология на труда“ е естествен завършък на курса за обучение на стопанските и обществено-политически кадри в МК „Фр. Енгелс“. В основния си доклад научният ръководител на конференцията проф. Ф. Генов засегна обстойно въпроса за особеностите на труда на ръководителя и някои социално-психологически аспекти в уп-

равлението на трудовия колектив. Той даде и някои насоки за това как да се ползват и как да се прилагат практически придобитите знания по психология.

Надничането в лоното на тази наука с помощта на секция „Психология на управлението“ към АОНСУ ни дава основание да върваме в по-правилното и ефективно разрешаване на възникващите психологически ситуации на управлческата дейност на ръководния състав в МК „Фр. Енгелс“ — Казанлък.

И. ПОПОВА

При изпращане на ръкописи в редакцията е необходимо да се посочват трите имена и адресът на автора.

ЗА СВЕДЕНИЕ НА АВТОРИТЕ

Материалите, които се изпращат за публикуване в списанието, трябва да отговарят на следните изисквания:

- да не са публикувани в други печатни издания.
- да са изложени в обем не повече от 10—12 страници, а научните съобщения—6—8 страници (по 30 реда на пишеща машина). Ръкописите да се изпращат в два екземпляра. В посочения обем се включват и таблиците, фигурите и литературата.
- фигурите да са начертани на плътна бяла хартия с плътни линии с черен туш в мащаб 2:1. Надписите към фигурите да бъдат на отделен лист. На гърба на всяка фигура да се пише номерът ѝ, заглавието на статията и името на автора.
- заглавията на таблиците да бъдат кратки и да се изписват пълно всички наименования на графиките.
- списъкът на литературата трябва да съдържа само имената на авторите които се цитират в статията.
- да се изпраща кратко резюме на материала — до 10—12 машинописни реда.
- да се посочват трите пълни имена на автора, месторабота и адрес.

Публикуваните материали се хоноруват. Непубликуваните не се връщат на автора.

СОДЕРЖАНИЕ

1. ГЕНОВ Ф. — Интеллектуализация труда и внимания	1
Общая и социальная психология	
2. ЙОРДАНОВ Д. — Индивидуальный опыт и элементарные психические функции	10
3. ШИШКОВ А.Т. — Агрессивная настроенность личности — предпосылка противообщественного поведения несовершеннолетних	16
4. СТАНЕВА М. — Послеобразы и ейделизм	23
5. СЧАСТНАЯ Т. Н. — О вопросе активности в советской психологии	31
Педагогическая и возрастная психология	
6. РАДЕВ Р. — Роль графической наглядности в обучении по математике в I—III классах для развития мышления	40
7. ЖЕЛЯЗКОВ К. — Насчет одного исследования образного мышления	49
Научная жизнь	
8. СИЛГИДЖЬЯН Х. — Основные тенденции и перспективы развития детской психологии	55
9. * * * — День психологических познаний в помощи практики	60
10. ПОПОВА Й. — Психологическая подготовка руководных кадров	61

CONTENTS

1. PH. GENOV — Intellectualization of labour and attention	1
General and social psychology	
2. D. YORDANOV — Individual experience and elementary psychic functions	10
3. AT. SHISHKOV — Aggressive adjustment of personality — a prerequisite for antisocial behaviour of underaged people	16
4. M. STANEVA-VULCHEVA — Post-images and eideticism	23
5. T. N. SCHASTNAYA — On the problem of activity in Soviet psychology	31
Pedagogical and age psychology	
6. R. RADEV — The role of graphic demonstration in mathematics teaching at first to third form for the development of thinking in pupils	40
7. K. ZHELYAZKOV — On a study of image thinking	49
Science life	
8. H. SILGIDJYAN — Basic trends and perspectives in the development of child psychology	55
9. * * * — The day of psychological knowledge in assistance to practice	60
10. Y. POPOVA — Psychological training of management cadres	61